

320.
949
5
ΤΙΟΝ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ Η ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ

Τίτλος πρωτοτύπου: *Politics and Policy in Greece*
The Challenge of Modernisation
edited by Kevin Featherstone

Copyright © 2006 Taylor & Francis Group, All rights reserved
Authorised translation from the English language edition published by Routledge,
a member of the Taylor & Francis Group

Copyright © για την ελληνική γλώσσα: Εκδόσεις Οκτώ
Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα: Νοέμβριος 2007
ISBN: 978-960-89426-3-9

Μετάφραση: Γιώργος Νιάρχος
Επιμέλεια, διόρθωση: Άννα Περιστέρη
Σχεδιασμός εξωφύλλου: K2 design
Φωτογραφία εξωφύλλου: Πάνος Κοκκινιάς
Σελιδοποίηση, μοντάζ: Ανάγραμμα

ΓΙΑ
ΤΜΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ^K
KEVIN FEATHERSTONE
Αρ.
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΙΑΡΧΟΣ
BIB:

Εκδόσεις Οκτώ
Αλέξανδρος Μανωλάκης & Σία Ε.Ε.
Ιοφώντος 7
116 34 ΑΘΗΝΑ
T: 210 7298252
e-mail: info@okto.com.gr
URL: www.okto.com.gr

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική ή κατά παράφραση ή διασκευή του περιε-

ΤΟ ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΟ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟ
ΣΥΣΤΗΜΑ: ΣΤΑΘΕΡΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ,
ΑΜΦΙΣΒΗΤΟΥΜΕΝΟΣ «ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ»

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ

Η πτώση της δικτατορίας το 1974 αναγνωρίζεται γενικώς ως καμπή στη σύγχρονη ελληνική πολιτική ιστορία, καμπή που σηματοδοτεί σημαντική ρήξη με το παρελθόν. Στα ελληνικά, μάλιστα, χρησιμοποιείται ο όρος «μεταπολίτευση», για να υποδηλωθεί και να χαρακτηριστεί το πολιτικό σύστημα που προέκυψε μετά το στρατιωτικό καθεστώς της περιόδου 1967-1974 (Βούλγαρης 2002). Σε αυτό το άρθρο θα εξεταστούν τα γνωρίσματα του κομματικού συστήματος που εγκαθιδρύθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1970 και θα δοθούν ερμηνείες για τη φύση και τα χαρακτηριστικά του.

Κατά την τελευταία τριακονταετία, το ελληνικό κομματικό σύστημα έχει αποκτήσει σχετικά σταθερή μορφή, μορφή που χαρακτηρίζεται από τη δομή τριών συνασπισμών. Την εγκαθίδρυση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας, μετά την πτώση της χούντας, ακολούθησε η ανάδυση νέων πολιτικών δυνάμεων οι οποίες, παρά τις σημαντικές συνέχειες με την προδικτατορική περίοδο, ανανέωσαν ουσιαστικά την πολιτική σκηνή. Η διάταξη των τριών συνασπισμών σχετίζεται με τη ρήξη Αριστεράς/Δεξιάς που κυριαρχεί στην ελληνική πολιτική από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Το 1974, η Δεξιά εκπροσωπούσαν από το νεοϊδρυθέν κόμμα της Νέας Δημοκρατίας (ΝΔ), ο ηγέτης του οποίου, Κωνσταντίνος Καραμανλής, είχε διατελέσει πρωθυπουργός κατά την περίοδο 1956-1963. Ο Καραμανλής διαδραμάτισε ζωτικό ρόλο στην αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα και οδήγησε τη ΝΔ σε νίκη στις εκλογές του 1974 και του 1977¹ (Penniman 1979, Featherstone, Katsoudas 1985, Pappas 1999).

Το Κέντρο και η Κεντροαριστερά κυριαρχήθηκαν σταδιακά από έναν τελείως νέο πολιτικό σχηματισμό, το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ), κόμμα που ιδρύθηκε το 1974 από τον Ανδρέα Παπανδρέου. Το ΠΑΣΟΚ εδραίωσε γρήγορα τη θέση του στο κοινοπολιτευτικό σύστημα και κέρδισε τις βουλευτικές εκλογές το 1981, καθώς και το 1985, σημαδεύοντας με αυτό τον τρόπο τις πολιτικές εξελίξεις κατά τη δεκαετία του 1980 (Lyrintzis 1984α· Spourdalakis 1988). Ο αριστερός συνασπισμός ταυτιζόταν πάντοτε με το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ), το οποίο εξαιτίας του Εμφυλίου (1946-1949) ήταν παράνομο κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, αλλά το 1974 νομιμοποιήθηκε. Το εκλογικό έρεισμα του ΚΚΕ κυμαινόταν γύρω στο 10% των ψήφων, ενώ ένα μικρότερο αναθεωρητικό κόμμα που προέκυψε από την κομμουνιστική Αριστερά, γνωστό σήμερα ως «Συνασπισμός», παραμένει πάντοτε γύρω στο 3% των ψήφων (Karetanyannis 1993).

Καθ' όλη τη διάρκεια της τελευταίας τριακονταετίας, η κοινοπολιτευτική πολιτική της Ελλάδας κυριαρχήθηκε από τον ανταγωνισμό ανάμεσα στα δύο μεγαλύτερα κόμματα, με την κομμουνιστική Αριστερά να διατηρεί μια σταθερή αν και περιθωριακή θέση. Υπήρξαν, βεβαίως, προσπάθειες να ιδρυθούν νέα κόμματα μεταξύ των τριών συνασπισμών ή στα άκρα του πολιτικού συστήματος. Πολλές από αυτές τις προσπάθειες στηρίζονταν σε ομάδες που είχαν αποσχισθεί από τα μεγάλα κόμματα, και όλες αποδείχθηκαν θνησιγενείς. Με εξαίρεση την περίπτωση του Συνασπισμού, ο οποίος, παρά τους διάφορους μετασχηματισμούς, εξακολουθεί να λαμβάνει το ποσοστό του 3% που απαιτείται για την κοινοβουλευτική εκπροσώπηση, κανένα άλλο κόμμα δεν πέτυχε βιώσιμη παρουσία στην ελληνική πολιτική σκηνή (Lyrintzis, Nikolakopoulos 1999).

Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα έχουν αποδείξει την ικανότητά τους να επιβιώνουν και να ξεπερνούν πολιτικές κρίσεις. Η απόδοση του πολιτικού συστήματος κατά την τελευταία τριακονταετία επιβεβαιώνει το επιχείρημα ότι η Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία είναι εδραιωμένο δημοκρατικό καθεστώς και οδηγεί σε γενική συναίνεση ως προς τη βιωσιμότητα της δημοκρατίας (Gunther κ.ά. 1995). Δεν υπάρχει ωστόσο συμφωνία ως προς την ποιότητα της δημοκρατίας, τη φύση του πολιτικού συστήματος, τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του και την ταξινόμηση —ιδεολογική καθώς και αναλυτική— των πολιτικών του κομμάτων. Επιπλέον, τα αναλυτικά εργαλεία και τα θεωρητικά σχήματα που χρησιμοποιούνται στη μελέτη της ελληνικής πολιτικής ποικίλλουν, παρέχοντας έτσι τη βάση για μια

συζήτηση με θεωρητικές αλλά και πρακτικές συνέπειες. Στις ακόλουθες σελίδες θα εντοπίσουμε τα κυριότερα ζητήματα στη μελέτη της κοινοπολιτευτικής και θα αξιολογήσουμε τη χρησιμότητα των εννοιών και την αξιοπιστία των επιχειρημάτων που έχουν αναπτυχθεί τα τελευταία τριάντα χρόνια. Ο στόχος είναι διττός: πρώτον, να επανεκτιμηθούν οι έννοιες και οι ιδέες που κυριαρχούν στη μελέτη της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής και, δεύτερον, να παρουσιαστεί το πολιτισμικό και πολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου λειτουργούν τα πολιτικά κόμματα και να συζητηθούν πιθανές μελλοντικές εξελίξεις. Έτσι, θα μπορέσουμε να καταλήξουμε σε ορισμένα προσωρινά συμπεράσματα για το κοινοπολιτευτικό σύστημα, το οποίο, όπως τα περισσότερα κοινοπολιτευτικά συστήματα, υπόκειται σε σημαντικές αλλαγές διατηρώντας ωστόσο αξιοσημείωτη συνέχεια.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ/ΔΕΞΙΑ: Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΜΙΑΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΡΗΞΗΣ

Η Αριστερά και η Δεξιά, όπως προαναφέρθηκε, θεωρούνταν πάντοτε οι κύριες διαχωριστικές γραμμές στην ελληνική πολιτική. Το νόημα αυτών των όρων, ωστόσο, ή «άδειων κουτιών» —για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Sartori—, ποικίλλει και έχει υποστεί σημαντικές αλλαγές. Το κόμμα της ΝΔ, όπως αναπτύχθηκε υπό την ηγεσία του Καραμανλή κατά τη δεκαετία του 1970, ήταν σαφώς ταυτισμένο, αν και με διαφορετικό τρόπο από τους προκατόχους του της προδικτατορικής περιόδου, με τη Δεξιά. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η μεταπολεμική περίοδος (1949-1967) κυριαρχήθηκε από τη Δεξιά, η οποία μονοπώλησε την εξουσία ενώ η Αριστερά, η οποία ταυτίστηκε με τον κομμουνισμό, υπέστη διώξεις και καταστολή. Από το 1974, ο αντικομμουνισμός, κυρίαρχο ιδεολογικό χαρακτηριστικό της μεταπολεμικής Δεξιάς, έπαψε να αποτελεί προεξάρχον γνώρισμα, και ο Καραμανλής εισήγαγε την έννοια του «ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού» ως ιδεολογική πλατφόρμα του κόμματός του (Αλεξιάκης 2001). Η έννοια αυτή δεν αναλύθηκε ποτέ λεπτομερώς ούτε μεταφράστηκε σε συγκεκριμένες πολιτικές προτάσεις. Μέχρι την εκλογική της ήττα το 1981, η ΝΔ υιοθέτησε ένα πραγματιστικό και ταυτόχρονα ιδεολογικά θολό προφίλ.

Η πολιτική πορεία του ΠΑΣΟΚ καταδεικνύει με μεγαλύτερη σαφήνεια το μεταβαλλόμενο περιεχόμενο των όρων Αριστερά και Δεξιά και την ίδια στιγμή υποδεικνύει πώς η προσπάθεια για τον καθορισμό και τον επανακαθορισμό αυτών των όρων είναι καίρια για

την επικράτηση στο πολιτικό επίπεδο. Κατά τη διάρκεια των πρώτων του χρόνων, το ΠΑΣΟΚ ανέπτυξε ριζοσπαστικό πολιτικό λόγο προκειμένου να καθιερωθεί ως κόμμα της Αριστεράς. Το εγχείρημα στάθηκε επιτυχές, και ως το 1981 το ΠΑΣΟΚ είχε γίνει ισχυρή δύναμη της Αριστεράς, ενσωματώνοντας στο πρόγραμμά του ορισμένες από τις κύριες ιδέες και αιτήματα της παλιάς κομμουνιστικής Αριστεράς.

Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, όπως συνέβη και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, χρησιμοποίησαν τη ρήξη Αριστερά/Δεξιά, το περιεχόμενο της οποίας υπέκειτο σε χειραγώγηση ανάλογα με τις απαιτήσεις της πολιτικής συγκυρίας, ως μέσο για τη δημιουργία και την προώθηση της πολιτικής τους ταυτότητας. Επιπλέον, πέραν του ίδιου του αυτοχαρακτηρισμού των κομμάτων, η διάκριση Αριστερά/Δεξιά είναι χρήσιμη καθόσον παρέχει έναν δείκτη για την περιγραφή και την ταξινόμηση των κομμάτων και του κομματικού συστήματος. Έτσι, το κομματικό σύστημα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 έχει περιγραφεί ως συγγενές με το μοντέλο του «περιορισμένου αλλά πολωμένου πλουραλισμού», ενώ το τρέχον είναι «δικομματικό σύστημα» (Μανρογορδάτος 1984, Παππάς 2001). Ανεξάρτητα από την ορθότητα αυτών των τυπολογιών, είναι αλήθεια ότι μπορούμε να διακρίνουμε τρεις συνασπισμούς —όπως και αν τα περιγράψει κανείς, για παράδειγμα: Δεξιά, Κέντρο και Αριστερά ή Κεντροδεξιά, Κεντροαριστερά και Αριστερά— με δύο μεγάλα κόμματα να ανταγωνίζονται για την εξουσία. Ο τρίτος συνασπισμός, που αποτελείται από δύο κόμματα τα οποία προέρχονται και τα δύο από την παραδοσιακή κομμουνιστική Αριστερά, δεν διεκδικεί με αξιώσεις την εξουσία. Από αυτή την άποψη, είναι ορθό το κομματικό σύστημα να χαρακτηριστεί «δικομματικό», αφού τα δύο μεγάλα κόμματα προσελκύουν πάνω από το 80% των ψήφων (Παππάς 2001). Ο κυρίαρχος ρόλος των δύο κομμάτων και η εναλλαγή τους στην εξουσία έχει οδηγήσει άλλους αναλυτές να συζητούν για το πολιτικό σύστημα ως περίπτωση «αρχής της πλειοψηφίας», παρότι αυτός ο όρος αναφέρεται κυρίως στον τρόπο σχηματισμού του υπουργικού συμβουλίου (Bruneau κ.ά. 2001). Τέλος, εάν αυτοί οι όροι πρόκειται να χρησιμοποιηθούν για αναλυτικούς σκοπούς, παραμένει αναπάντητο το ερώτημα ποια κόμματα θα χαρακτηριστούν δεξιά, κεντρώα ή αριστερά είναι προφανές ότι η ταξινόμηση εξαρτάται από τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται. Επίσης, όπως θα γίνει σαφές πιο κάτω, υπάρχουν ζητήματα που υπερβαίνουν τον άξονα Αριστερά/Δεξιά, περιπλέκοντας έτσι την ανάλυση του σύγχρονου κομματικού συστήματος.

Για να συνοψίσουμε, ακολουθώντας τη ρήξη Αριστεράς/Δεξιάς μπορούμε να σχηματίσουμε μια αρχική εικόνα του κομματικού συστήματος. Αυτή, στον βαθμό που οι συγκεκριμένοι όροι χρησιμοποιούνται από τους ίδιους τους πολιτικούς δρώντες και τα κόμματα για τον αυτοχαρακτηρισμό τους και την κατασκευή πολιτικών ταυτοτήτων, μπορεί να είναι επιφανειακή και παραπλανητική. Ωστόσο, η χρήση αυτών των όρων για μια περίοδο τριών δεκαετιών και η διαφοροποίηση ως προς την έμφαση και το νόημά τους παρέχουν μια αρχική περιγραφή της ανάπτυξης της κομματικής πολιτικής. Συνεπώς, το κομματικό σύστημα χαρακτηρίζεται από αξιωσημείωση συνέχεια και από τη συνεχή παρουσία τριών διαφορετικών, αν και ασαφώς ιδεολογικά καθορισμένων πολιτικών συγκροτημάτων. Για να κατανοήσουμε καλύτερα τις διαφορές και τις ομοιότητες πρέπει να εξετάσουμε τις δράσεις και τις πρακτικές των κομμάτων, καθώς και τα αναλυτικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται για την ανάλυση και την ερμηνεία της πολιτικής δράσης.

ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ, ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ, ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ, ΠΕΛΑΤΕΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Από τη στιγμή που ανήλθε στην εξουσία το 1974, η ΝΔ επιχείρησε να εφαρμόσει μια απρόθυμη και περιορισμένη εκδοχή του φιλελευθερισμού. Ήταν απρόθυμη στον βαθμό που η κυβέρνηση είχε ως προτεραιότητα την οικονομική σταθερότητα και την κοινωνική συνοχή παρά την ενίσχυση της ελεύθερης αγοράς και τον περιορισμό του κράτους. Ο όρος «ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός» χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως ιδεολογικό σημείο αναφοράς χωρίς να μεταφραστεί σε συγκεκριμένη φιλελεύθερη πολιτική. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, η ΝΔ επέμεινε σε μια μεικτή οικονομική στρατηγική, η οποία εκδηλώθηκε με την κρατικοποίηση μιας ευρέως γνωστής εταιρείας του τραπεζικού τομέα και τη σχετική επέκταση του δημόσιου τομέα, ο οποίος κατά την τελευταία δεκαετία συνοδεύτηκε από μειούμενους ρυθμούς ανάπτυξης, αύξηση του χρέους στον ευρύτερο δημόσιο τομέα και αύξηση του πληθωρισμού. Ήταν η αρχή μιας περιόδου οικονομικής αστάθειας και ανασφάλειας, η οποία προξενήθηκε τόσο από τη διεθνή οικονομική κατάσταση όσο και από την εσωτερική πολιτική που επέβαλλε την επέκταση του δημόσιου τομέα, επέκταση η οποία ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο την επόμενη δεκαετία.

Από τη στιγμή που βρέθηκε στην αντιπολίτευση και υπό την επιρροή των νεοφιλελεύθερων ιδεών που κυριαρχούσαν τότε, η ΝΔ αποδέχτηκε ως κύρια πολιτική της πλατφόρμα τον νεοφιλελευθερισμό, και με αυτή τη βάση επανήλθε στην εξουσία το 1990. Όταν το ΠΑΣΟΚ επανήλθε στην εξουσία το 1993, η ΝΔ εισήλθε σε περίοδο αναζήτησης πολιτικής ταυτότητας. Προς το τέλος της δεκαετίας του 1990 ήταν φανερό ότι οι νεοφιλελεύθερες ιδέες δεν ήταν πλέον ελκυστικές και το κόμμα επιχείρησε να συνδυάσει τον φιλελευθερισμό (όσον αφορά την ιδιωτικοποίηση και τον περιορισμένο ρόλο του κράτους) με ένα κοινωνικό προφίλ (ως προς το κράτος πρόνοιας, τη φορολόγηση, κτλ.) (Αλεξιάκης 2001). Υπό την ηγεσία του Κώστα Καραμανλή (που εξελέγη πρόεδρος του κόμματος το 1997), κατέστη σαφές ότι, παρόλο που το κόμμα δεν αποκήρυξε ποτέ τον ρόλο του ως εκπροσώπου της Δεξιάς, προσπάθησε με οργανωμένο τρόπο να εμφανιστεί ως σύγχρονη, μετριοπαθής και ανανεωμένη δύναμη της Κεντροδεξιάς. Πράγματι, κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών δόθηκε έμφαση στη δημιουργία της εικόνας ενός κόμματος που καταλαμβάνει την κεντροδεξιά πλευρά του πολιτικού φάσματος. Επρόκειτο για σαφή απόφαση του κόμματος να προσαρμοστεί αφενός στο νέο πολιτικό πλαίσιο του 21ου αιώνα και αφετέρου στο πολιτικό κλίμα που είχε αναπτυχθεί στην Ελλάδα, το οποίο χαρακτηριζόταν από μετριοπάθεια, πραγματισμό και ύφος χαμηλών τόνων, στοιχεία που είχε εισαγάγει η «εκσυγχρονιστική πτέρυγα» του ΠΑΣΟΚ.

Την ίδια περίοδο (1974-1981), το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε να εδραιωθεί ως τελείως νέο κόμμα με σοσιαλιστική ταυτότητα και νέες ιδέες. Αυτό το κατόρθωσε υπερβαίνοντας τις παλιές διαίρεσεις μεταξύ συντηρητικών και φιλελευθέρων, κομμουνιστών και αντικομμουνιστών, προωθώντας μια νέα εκδοχή της παλιάς ρήξης ανάμεσα στις δεξιές δυνάμεις, από τη μια πλευρά, και τις αντιδεξιές, από την άλλη. Το κόμμα αναδύθηκε ως υπέρμαχος των τελευταίων και ισχυρίστηκε ότι υποστήριζε την πλειονότητα των μη προνομιούχων Ελλήνων, τα συμφέροντα των οποίων ταυτίζονταν με τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας που θα πραγματοποιούνταν μέσω του «τρίτου δρόμου προς τον σοσιαλισμό» του ΠΑΣΟΚ. Το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε να μεταδώσει αυτές τις ιδέες επωφελούμενο από την προσωπικότητα και το χάρισμα του ηγέτη του Ανδρέα Παπανδρέου, καθώς και από μια καλά οργανωμένη και δραστήρια βάση στήριξης η οποία επέτρεψε την κατηγοριοποίησή του ως μαζικού κόμματος (Lyrintzis 1984a). Μετά την εκλογική του νίκη το 1981, ο ριζοσπαστισμός του μειώθηκε, ενώ ορισμένα ζητήματα που

απαιτούσαν συγκρούσεις, ιδιαίτερα στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής και της ΕΕ, εγκαταλείφθηκαν σταδιακά. Ωστόσο, παρά την υιοθέτηση μετριοπαθών και ρεαλιστικών θέσεων ενόσω βρισκόταν στην εξουσία, το ΠΑΣΟΚ επέλεξε να διατηρήσει στρατηγική σύγκρουσης όσον αφορά τον κομματικό ανταγωνισμό, εντείνοντας έτσι την πόλωση. Η ηγεσία του κόμματος προωθούσε αυτή τη στρατηγική, εκμεταλλεζόμενη τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην ηττημένη Δεξιά και τις αποκαλούμενες «δημοκρατικές δυνάμεις» ή τη Δεξιά και τις αριστερές δυνάμεις, με τις τελευταίες να εκπροσωπούνται από το ΠΑΣΟΚ. Αυτή η εκμετάλλευση της ρήξης Αριστεράς/Δεξιάς αποδείχτηκε αποτελεσματική, και το ΠΑΣΟΚ κέρδισε με ευκολία τις εκλογές του 1985. Κατά την περίοδο 1989-1990, όταν το ΠΑΣΟΚ δεχόταν επιθέσεις τόσο από την Αριστερά όσο και από τη Δεξιά και η δημοτικότητα του μειωνόταν, τέτοιες τακτικές δεν μπορούσαν να εφαρμοστούν με επιτυχία. Η προαναφερθείσα ρήξη, ωστόσο, χρησιμοποιήθηκε και πάλι το 1993 για να διασφαλίσει την επάνοδο του κόμματος στην εξουσία. Ως τα μέσα της δεκαετίας του 1990, ωστόσο, ήταν εμφανές ότι η νέα μετριοπαθής πραγματιστική προσέγγιση που προωθούσε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, ιδιαίτερα στην οικονομία, ήταν ασυμβίβαστη με την πόλωση που προξενούσε η έμφαση στη ρήξη Αριστεράς/Δεξιάς. Παρότι η τελευταία ποτέ δεν εξαλείφθηκε τελείως από τη ρητορική του κόμματος, κεντρικός άξονας της κομματικής ρητορικής, αφότου ανέλαβε την ηγεσία του κόμματος το 1996 ο Κώστας Σημίτης, έγινε ο «εκσυγχρονισμός», έννοια που θα συζητηθεί εκτενέστερα πιο κάτω.

Όπως και με τον κίβδηλο φιλελευθερισμό της ΝΔ, ο σοσιαλισμός του ΠΑΣΟΚ αποδείχθηκε νοθευμένος και σταδιακά εκφυλίστηκε σε ένα κράμα λαϊκισμού, πελατειακών σχέσεων και ριζοσπαστικής ρητορικής. Μετά την εντυπωσιακή «σαρωτική πορεία προς την εξουσία» (1974-1981), το ΠΑΣΟΚ αποδείχθηκε προσεκτικό και πραγματιστικό, με κύρια μέριμνα την εδραίωση της κομματικής του οργάνωσης και της εκλογικής του βάσης. Αυτό πραγματοποιήθηκε με την υιοθέτηση λαϊκιστικής στρατηγικής, η οποία είχε σχεδιαστεί για να προσελκύσει και να κατευνάσει τις μάζες και να διασφαλίσει σταθερή εκλογική πελατεία. Υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία για τον λαϊκισμό του ΠΑΣΟΚ και τη σημασία του για την ανάλυση και την ερμηνεία της πολιτικής συμπεριφοράς του κόμματος (Lyrintzis 1987, 1993· Φούσκας 1996). Είναι αλήθεια ότι, μέσω της έννοιας του λαϊκισμού, μπορεί να περιγραφεί επαρκώς η λογική και η απόδοση του κόμματος κατά τη δεκαετία του 1980: η κυρίαρχη αιτιολογία πίσω από την

κυβερνητική δράση ήταν η ικανοποίηση των επιχειρηματικών συμφερόντων και όλων όσοι μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως εν δυνάμει υποστηρικτές του κόμματος. Αυτή η στρατηγική συνοδευόταν από μια ρητορική που εξήρε τον λαό και υποστήριζε ριζοσπαστικές πολιτικές, ενώ, στην πράξη, η κυβέρνηση απέφευγε σημαντικές αντιπαραθέσεις. Σοσιαλιστικά συνθήματα και αναφορές στον μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας ήταν πάντοτε παρόντα, ιδιαίτερα σε προεκλογικές περιόδους, ωστόσο, σημαντικά ζητήματα, όπως η κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής, η απόσυρση από την ΕΕ και η απομάκρυνση των αμερικανικών στρατιωτικών βάσεων, δεν συζητήθηκαν ποτέ σοβαρά (Moschonas 2001).

Το πρόβλημα με τον λαϊκιστικό λόγο και τη λαϊκιστική πρακτική είναι ότι η προσπάθεια να ικανοποιηθούν όσο το δυνατόν περισσότερες —συχνά αντικρουόμενες— ομάδες και συμφέροντα καταλήγει σε σημαντικά οικονομικά προβλήματα. Στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ αυτό έγινε εμφανές μετά τις εκλογές του 1985, οπότε η κυβέρνηση αναγκάστηκε να εισαγάγει το πρώτο πρόγραμμα σταθεροποίησης που είχε σχεδιάσει ο τότε υπουργός Εθνικής Οικονομίας Κώστας Σημίτης. Και, παρότι αυτό εγκαταλείφθηκε πριν από τις εκλογές του 1989 για προφανείς λόγους, σηματοδότησε την ανάγκη για μια πιο ρεαλιστική προσέγγιση και υπογράμμισε τον ρόλο του Σημίτη ως προς το συγκεκριμένο εγχείρημα. Ωστόσο, η πραγματική στροφή του ΠΑΣΟΚ όσον αφορά τον πολιτικό του προσανατολισμό πραγματοποιήθηκε μετά τις εκλογές του 1993, υπογραμμίζοντας τη νέα πραγματιστική προσέγγιση και τη διαχειριστική λογική (Σπουρδαλάκης 1998). Η προεκλογική εκστρατεία ήταν σχετικά υποτονική και το πρόγραμμα του κόμματος είχε τον ουδέτερο τίτλο «Για το παρόν και το μέλλον της Ελλάδας», ο οποίος δεν θύμιζε σε τίποτε το «Συμβόλαιο με τον λαό» και την υπόσχεση για «Αλλαγή» του 1981. Μετά τις εκλογές, η κυβέρνηση δεσμεύτηκε σε ένα πιο μετριοπαθές και ρεαλιστικό πρόγραμμα για τη σταθεροποίηση της οικονομίας, υιοθετώντας έτσι μια νέα προσέγγιση η οποία επιβεβαιώθηκε στο συνέδριο του κόμματος το 1996, όταν ο Σημίτης εκλέχτηκε αρχηγός του κόμματος. Η εκλογή του Σημίτη και η εδραίωσή του στην κομματική ηγεσία εγκαινίασαν μια νέα εποχή για το ΠΑΣΟΚ υπό τη σημαία του «εκσυγχρονισμού».

Δύο σημεία που αφορούν τον σοσιαλισμό και τον φιλελευθερισμό είναι σημαντικά για τους σκοπούς της παρούσας ανάλυσης. Πρώτον, είναι σαφές ότι οι έννοιες αυτές δηλώνουν πολιτικές ιδεολογίες και ως τέτοιες ενέχουν περιορισμένη αναλυτική αξία. Η ανάπτυξή τους

ως εννοιών που αναφέρονται σε σημαντικές ευρωπαϊκές ιστορικές και πολιτικές παραδόσεις είναι διαφορετική από τη συγκεκριμένη χρήση τους σε μια δεδομένη πολιτική συγκυρία. Δεύτερον, ας μην ξεχνάμε ότι, ως πολιτικά εγχειρήματα, και οι δύο αυτές έννοιες εισήχθησαν στην ελληνική πολιτική σκηνή με καθυστέρηση. Η χρονική περίοδος της ενσωμάτωσής τους στον κομματικό πολιτικό λόγο εξηγεί πώς τις χρησιμοποίησαν τα κόμματα, καθώς και την έλξη που ασκούσαν στο εκλογικό σώμα. Ο φιλελευθερισμός χρησιμοποιήθηκε μόνον περιθωριακά ως ιδεολογική πλατφόρμα κατά τη μεταπολεμική περίοδο και μόνον όταν οι νεοφιλελεύθερες ιδέες έγιναν της μόδας στην Ευρώπη ο όρος και η πολιτική που σχετιζόταν με αυτόν είχε αντίκτυπο στο ελληνικό πολιτικό σύστημα (το «Κόμμα των Φιλελευθέρων» ιδρύθηκε το 1910 και κυριάρχησε στην πολιτική σκηνή του Μεσοπολέμου). Αντιστοίχως, ο σοσιαλισμός ως πολιτικό εγχείρημα απέκτησε ρίζες εκτός του κομμουνιστικού συγκροτήματος μόνον με τη δημιουργία του ΠΑΣΟΚ. Η κυρίαρχη θέση της Δεξιάς στην ελληνική πολιτική σκηνή (ώς το 1981) στηριζόταν σε ένα κράμα αυταρχισμού και πελατειακών δικτύων, μέσω των οποίων διασφαλιζόταν η εκλογική αφοσίωση μεγάλων τμημάτων της υπαίθρου και μικροαστικών στρωμάτων των πόλεων. Αυτό το πλαίσιο δεν άφηνε περιθώρια για την ανάδυση μιας «κεντροαριστεράς» και/ή «σοσιαλιστικής» δύναμης εκτός του κομμουνιστικού συνασπισμού. Στα μέσα της δεκαετίας του 1970, η κατάσταση ήταν διαφορετική και το κλίμα ευνοϊκό για την ανάδυση ενός τέτοιου κόμματος. Ο Ανδρέας Παπανδρέου άδραξε την ευκαιρία και το ΠΑΣΟΚ ήρθε να καλύψει το κενό στην ελληνική πολιτική. Καθώς η σοσιαλδημοκρατία στην Ελλάδα δεν είχε παράδοση, ένα νέο είδος σοσιαλισμού έπρεπε να εισαχθεί, προκειμένου να διασφαλιστεί μια σχετικά γρήγορη εκλογική επιτυχία. Ιδέες από τα σοσιαλιστικά κινήματα του Τρίτου Κόσμου, μαζί με λαϊκιστικές τακτικές και ριζοσπαστική ρητορική, εκφρασμένα μέσω ενός χαρισματικού ηγέτη, ήταν τα βασικά συστατικά της συνταγής του ΠΑΣΟΚ για την εκλογική επιτυχία (Lyrintzis 1984α, 1987).

Αντίθετα με τον φιλελευθερισμό και τον σοσιαλισμό, ο λαϊκισμός και οι πελατειακές σχέσεις δεν χρησιμοποιήθηκαν ως πολιτικές ιδεολογίες ή πολιτικά εγχειρήματα. Η χρησιμότητα και η αναλυτική τους αξία εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο αυτές οι ιδέες εννοολογούνται και χρησιμοποιούνται. Αναμφίβολα, κατά τις περασμένες δεκαετίες, υπήρξε κατάχρηση αυτών των εννοιών από την άποψη ότι η άνοδος και η εκλογική επιτυχία του ΠΑΣΟΚ καθώς και η οικονομική και κοινωνική του πολιτική εξηγούνταν με όρους που

αναφέρονταν στη λαϊκιστική φύση και στρατηγική του. Με τον ίδιο τρόπο, η ελληνική μεταπολεμική πολιτική αναλυόταν και ερμηνευόταν βάσει των πελατειακών δικτύων που είχαν αναπτυχθεί από τα πολιτικά κόμματα (Legg 1969). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και οι δύο έννοιες υπήρξαν χρήσιμες στη μελέτη της πολιτικής των κομμάτων' ωστόσο, πιστεύω ότι αυτή κατανοείται βαθύτερα μέσω μιας μακροιστορικής εξήγησης.

Εάν οι πελατειακές σχέσεις ήταν κυρίαρχο χαρακτηριστικό των ελληνικών πολιτικών κομμάτων μέχρι το 1967, η μεταπολιτευτική περίοδος έφερε σημαντικές αλλαγές. Όλα τα μεγάλα πολιτικά κόμματα ανέπτυξαν μια καλά οργανωμένη βάση υποστηρικτών, η οποία μείωσε δραστικά τη σημασία και την αποτελεσματικότητα των πελατειακών δικτύων. Φυσικά, τα ρουσφέτια σε κομματικές πελατείες εξακολούθησαν, αλλά με τη μορφή —ιδιαίτερα μετά το 1981— «γραφειοκρατικών πελατειακών σχέσεων», όπως έχουν περιγραφεί (Lyrintzis 1984β). Το αποτέλεσμα ήταν ο κρατικός μηχανισμός να αποικηθεί σταδιακά από τους κομματικούς μηχανισμούς, πράγμα που καταδεικνύει αφενός την προσαρμοστικότητα των πελατειακών σχέσεων και αφετέρου το πώς οι συγκεκριμένες πρακτικές μπορούν εύκολα να συνδυαστούν με λαϊκιστικά ή άλλα χαρακτηριστικά και τα δύο μεγάλα ελληνικά κόμματα έχουν χρησιμοποιήσει πελατειακά δίκτυα, κυρίως μέσω των κομματικών τους μηχανισμών, για να προωθήσουν και να ενισχύσουν την εκλογική τους πελατεία (Σωτηρόπουλος 2001).

Ο λαϊκισμός κατανοείται καλύτερα σε ένα ιστορικό πλαίσιο που λαμβάνει υπόψη την κληρονομιά του επταετούς στρατιωτικού καθεστώτος (Βούλγαρης 2002). Την πτώση της χούντας ακολούθησε μια περίοδος ριζοσπαστισμού και ακραίας πολιτικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας. Οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες ήταν ώριμες για ριζοσπαστικές ιδέες και η χωρίς διακρίσεις έλξη που ασκούσαν στον λαό και τους «μη προνομιούχους» συνέπλεε με το πολιτικό κλίμα. Η κυβερνώσα ΝΔ έχασε γρήγορα τη μάχη για την ιδεολογική και πολιτική ηγεμονία, και το ΠΑΣΟΚ αναδύθηκε ως το νέο κόμμα που θα μπορούσε να θέσει τέλος σε δεκαετίες «Δεξιάς» διακυβέρνησης. Όταν τελικά η «Δεξιά» ηττήθηκε, η νέα κυβέρνηση έπρεπε να εδραιώσει τη θέση της ελέγχοντας τον κρατικό μηχανισμό, ο οποίος παραδοσιακά διοικούταν από εκείνην' εξαιτίας αυτού το κράτος αποικήθηκε από το κόμμα. Από αυτή την οπτική, ο λαϊκισμός του ΠΑΣΟΚ μπορεί να θεωρηθεί ως νέα μορφή συμμετοχής που ενσωμάτωσε στο πολιτικό σύστημα κοινωνικά στρώματα τα

οποία είχαν παραδοσιακά αποκλειστεί από την εξουσία ή ήταν πολιτικά περιθωριοποιημένα κατά τη μεταπολεμική περίοδο (Mouzelis 1986). Μπορεί πράγματι να υποστηριχθεί ότι ένα από τα μεγάλα επιτεύγματα των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1981-1989 ήταν η ενδυνάμωση κοινωνικών ομάδων που δεν είχαν ποτέ ως τότε μέρος της εξουσίας. Αυτή η εξέλιξη ακολούθηθηκε βεβαίως από αρκετές αθέμιτες επιπτώσεις: την ανάδυση εθνικιστικών τόνων στον πολιτικό λόγο και την αύξηση των κρατικά επιχορηγούμενων επιχειρήσεων και των *petit bourgeois* στρωμάτων, τα οποία σχετιζόταν με ό,τι έχει αποκληθεί «κουλτούρα των αδυνάτων» [underdog culture] (Diamandouros 1994).

Έχει ειπωθεί ότι η δεκαετία του 1980 μπορεί να αποκληθεί λαϊκιστική (Clogg 1993). Υπάρχει κάποια αλήθεια και, ταυτόχρονα, στοιχεία υπερβολής σε αυτό τον χαρακτηρισμό. Το ΠΑΣΟΚ πράγματι ακολούθησε λαϊκιστικές πρακτικές με την έννοια ότι, στο όνομα των συμφερόντων του κόμματος και των «μη προνομιούχων», ενισχύθηκε η παράλογη και παρασιτική φύση του δημόσιου τομέα, στηρίχθηκε με δάνεια η κοινωνική πολιτική, ενώ επιχειρηματικά συμφέροντα παρουσιάστηκαν ως συμφέροντα του λαού. Το αποτέλεσμα ήταν η ελληνική οικονομία στο τέλος της δεκαετίας να αντιμετωπίσει σοβαρά προβλήματα. Εντούτοις, το ΠΑΣΟΚ εισήγαγε αρκετές μεταρρυθμίσεις που σημάδεψαν την ελληνική κοινωνία και την πολιτική' φυσικά, ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόστηκαν οι μεταρρυθμίσεις αυτές χαρακτηριζόταν από αντινομίες και αντιφάσεις (Kariotis 1992, Lyrintzis 1989, Σπουρδαλάκης 1998).

ΑΠΟ ΤΟΝ ΛΑΪΚΙΣΜΟ ΣΤΟΝ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟ

Ύστερα από δύο ατελέσφορες εκλογικές αναμετρήσεις το 1989, η ΝΔ κέρδισε με οριακή πλειοψηφία τις εκλογές του Απριλίου του 1990 και επέστρεψε στην εξουσία υπό την ηγεσία του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη. Ήταν μια σύντομη επάνοδος, καθώς ο Μητσοτάκης και η κυβέρνησή του παραιτήθηκαν το 1993' το ΠΑΣΟΚ κέρδισε τις εκλογές του 1993, και ο Ανδρέας Παπανδρέου, παρά τα προβλήματα υγείας που αντιμετώπιζε, ανέλαβε και πάλι την πρωθυπουργία. Η κατάσταση της υγείας του επιδεινώθηκε το 1996, οπότε νέος ηγέτης του κόμματος εξελέγη ο Κώστας Σημίτης (ο Παπανδρέου πέθανε τον Ιούνιο του 1996). Υπό τον Σημίτη, το ΠΑΣΟΚ εμφανίστηκε ανανεωμένο και κατάφερε να κερδίσει τις εκλογές του 1996 και του

2000, σημαδεύοντας έτσι το τέλος της χιλιετίας και την αρχή του 21ου αιώνα (Lyrintzis, Nikolakopoulos 1999). Οι εκλογές του 2000 αποδείχθηκαν από τις πλέον αμφίρροπες της μεταπολεμικής περιόδου, γεγονός που ενέτεινε την πόλωση του κομματικού συστήματος και οδήγησε στην ενίσχυση των δύο κομμάτων (το ΠΑΣΟΚ έλαβε το 43,8% των ψήφων και 158 από τις 300 βουλευτικές έδρες, ενώ η ΝΔ πήρε το 42,7% των ψήφων και 125 έδρες). Με παρόμοιο τρόπο, οι εκλογές του Μαρτίου του 2004 ήταν μια επιλογή ανάμεσα στα δύο κόμματα, αυτή τη φορά όμως με ανεστραμμένα τα αποτελέσματα. Το κόμμα της ΝΔ κέρδισε τις εκλογές και επανήλθε στην εξουσία ύστερα από 11 σχεδόν χρόνια στην αντιπολίτευση.

Η περίοδος του «εκσυγχρονισμού» αποδείχθηκε σημείο καμπής για την πορεία του ΠΑΣΟΚ: σηματοδότησε τη μεταστροφή από τη σοσιαλιστική-λαϊκιστική περίοδο σε μια εποχή που χαρακτηρίστηκε από πραγματισμό, διαχειριστικό λόγο και τεχνοκρατική προσέγγιση, όλα αυτά μαζί με ένα σχέδιο εκσυγχρονισμού, εξορθολογισμού και εξευρωπαϊσμού της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας. Οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ υπό την ηγεσία του Σημίτη εκπλήρωσαν το κύριο έργο, που ήταν η σταθεροποίηση της οικονομίας σύμφωνα με τα κριτήρια του Μάαστριχτ και η επακόλουθη ένταξη της χώρας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση. Κρίνοντας από το αποτέλεσμα, αυτή η προσπάθεια καθώς και ο επόμενος στόχος που αφορούσε την ένταξη της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση ήταν επιτυχείς.

Με την εξαίρεση της περιόδου 1990-1993, το ΠΑΣΟΚ βρισκόταν στην εξουσία για σχεδόν δύο δεκαετίες. Ενώ η πρώτη έχει αποκληθεί λαϊκιστική, η δεύτερη (1993-2004) αποκαλείται εγχείρημα για τον «εκσυγχρονισμό» της ελληνικής κοινωνίας. Ο Σημίτης ήταν ο ηγέτης και ο εμπνευστής αυτού του εγχειρήματος, το οποίο προέκυψε ως συμπληρωματικό του σοσιαλιστικού, αν και οι αναφορές στον σοσιαλισμό είχαν ελαχιστοποιηθεί. Επιπλέον, το ακριβές νόημα και περιεχόμενο του όρου «εκσυγχρονισμός» ποτέ δεν εξηγήθηκαν πλήρως από την κυβέρνηση ούτε και αναπτύχθηκαν θεωρητικά. Όπως ήδη ειπώθηκε, ο λαϊκισμός μπορεί να οριστεί ως οργανωμένη προσπάθεια να συσπειρωθούν διαφορετικές κοινωνικές ομάδες που θα ελκύσει τον λαό και θα παρουσιάσει την κυβερνητική δράση ως επωφελή για τα συμφέροντά του. Αντιθέτως, ο «εκσυγχρονισμός» δεν είχε στόχο την ικανοποίηση και τον κατευνασμό του λαού αλλά τον εξορθολογισμό και την ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας, ανεξάρτητα από το πολιτικό κόστος αυτής της διαδικασίας.

Στον βαθμό που η δεκαετία του 1980 μπορεί να περιγραφεί ως

δεκαετία αντιφατικών, συχνά ριζοσπαστικών και αμφιλεγόμενων μεταρρυθμίσεων, η δεκαετία του 1990 μπορεί να περιγραφεί ως περίοδος σημαντικών αλλά περιορισμένων μεταρρυθμίσεων. Το ΠΑΣΟΚ απέτυχε να εισαγάγει τις αναμενόμενες σημαντικές μεταρρυθμίσεις σε καίριους τομείς, όπως η εκπαίδευση, η υγεία και η δημόσια διοίκηση. Δεν προκαλεί έκπληξη ότι αυτοί ακριβώς οι τομείς κυριαρχούσαν ως σημαντικά ζητήματα κατά την προεκλογική εκστρατεία του 2004. Στην πράξη, το κόμμα διατήρησε στενούς δεσμούς με τις κρατικές δομές και εξαρτιόταν από αυτές, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι είχε γίνει διαχειριστικός μηχανισμός με συμφέροντα στη διοίκηση και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα. Πολλή ενέργεια αναλώθηκε στη διένεξη που προκάλεσε η απόφαση μιας ανεξάρτητης αρχής ότι η αναγραφή του θρησκευματος στις αστυνομικές ταυτότητες παρέβαινε τον νόμο για την προστασία προσωπικών δεδομένων (Verney 2002). Η κυβέρνηση ενεπλάκη σε μια μακρόχρονη διαμάχη με την Εκκλησία, καθώς η απόφαση υποστηριζόταν από τους «εκσυγχρονιστές». Συνεπώς, ο προβληματισμός για ευαίσθητους τομείς, όπως η κοινωνική πολιτική, η υγεία και οι συντάξεις, ήρθε καθυστερημένα το καλοκαίρι του 2003, όταν η κυβέρνηση ανακοίνωσε μια φιλόδοξη κοινωνική χάρτα που απευθυνόταν κυρίως στα αδύναμα και χαμηλού εισοδήματος κοινωνικά στρώματα. Αποδείχθηκε ότι αυτές οι διακηρύξεις άργησαν και ήταν πενιχρές.

Το εγχείρημα του «εκσυγχρονισμού» οριζόταν στην ουσία με αρνητική παρά θετική χροιά. Ο εκσυγχρονισμός εναντιωνόταν στις παλιές λαϊκιστικές πρακτικές καθώς και στον συντηρητικό συνασπισμό που εκπροσωπούσε η ΝΔ. Όταν οριζόταν με θετική χροιά, ταυτιζόταν με την πρόοδο, και το ΠΑΣΟΚ εμφανιζόταν ως ο υποστηρικτής των «προοδευτικών» δυνάμεων στην ελληνική κοινωνία. Ωστόσο, ανεξάρτητα από τις αντιρρήσεις που μπορεί να έχει κανείς για τις εξελικτικές ερμηνείες του «εκσυγχρονισμού» και της ταύτισής του με την πρόοδο, το γεγονός είναι ότι αυτός δεν μεταφράστηκε σε συγκεκριμένη πολιτική σε άλλους σημαντικούς τομείς της δημόσιας ζωής. Ο τομέας της παιδείας και της υγείας μάς παρέχουν επιτυχή παραδείγματα τομέων όπου εισήχθησαν αμφιλεγόμενες μεταρρυθμίσεις, οι οποίες όμως αργότερα τροποποιήθηκαν και εφαρμόστηκαν μόνον εν μέρει. Παρομοίως, στον τομέα της δημόσιας διοίκησης, παρά την εισαγωγή νέων δομών, όπως ο Συνήγορος του Πολίτη και άλλες ανεξάρτητες αρχές, καμία σημαντική αλλαγή δεν σημειώθηκε στον τρόπο λειτουργίας της κρατικής γραφειοκρατίας. Το τελικό αποτέλεσμα αυτής της αναποτελεσματικότητας στους συγκε-

κριμένους ευαίσθητους τομείς ήταν η ανάπτυξη της αίσθησης ότι η κυβέρνηση είχε αποτύχει να χειριστεί τα «καθημερινά» προβλήματα των πολιτών. Η αδυναμία να εξευρεθούν συγκεκριμένες και ευρέως αποδεκτές λύσεις σε σημαντικά προβλήματα — ο χειρισμός χρεωμένων κρατικών επιχειρήσεων, όπως ο εθνικός αερομεταφορέας, η Ολυμπιακή, η ανεργία, καθώς και η αναποτελεσματική και συχνά παράλογη λειτουργία της κρατικής γραφειοκρατίας αποτελούν αξιοσημείωτα παραδείγματα— μπορεί να θεωρηθεί αποτυχία αντιμετώπισης και μεταρρύθμισης των περίπλοκων σχέσεων μεταξύ κράτους, κοινωνίας και κόμματος. Πράγματι, η κυβέρνηση κατηγορήθηκε επανειλημμένα ότι διατηρούσε στενούς δεσμούς και ότι δεχόταν την αλληλεξάρτηση μεγάλων οικονομικών συμφερόντων, κράτους και κόμματος. Η κατάσταση αυτή έχει οδηγήσει αρκετούς αναλυτές να μιλούν για «κρατικά προσανατολισμένο» κόμμα (Σπουρδαλάκης 1998).

Η αποτυχία χειρισμού των μεγάλων προβλημάτων που το εκλογικό σώμα τα αντιλαμβάνονταν ως αίτια για την καθημερινότητα των πολιτών θα μπορούσε να εξηγήσει την ανικανότητα των «εκσυγχρονιστών» να δημιουργήσουν μια νέα ηγεμονία βάσει ακριβώς του εγχειρήματος του «εκσυγχρονισμού». Αμέσως μετά την εκλογική νίκη του 2000, κατέστη σαφές ότι η κυβέρνηση έχανε σταδιακά έδαφος. Ο «εκσυγχρονισμός» παρέμεινε ένα αφηρημένο και ανεπαρκώς καθορισμένο σχέδιο, το οποίο αναγόταν σε «εξευρωπαϊσμό», και, από τη στιγμή που αυτός ο στόχος επιτεύχθηκε, δεν ακολούθησαν πρόσθετες πρωτοβουλίες· πρωτοβουλίες που θα μπορούσαν να συνεπάρουν τη φαντασία του εκλογικού σώματος και να δημιουργήσουν μια νέα ηγεμονία για την Κεντροαριστερά. Η τελευταία εμφανίστηκε, ανεπιτυχώς, ως ο νέος πολιτικός φορέας που αποτελούνταν από όλες τις πολιτικές δυνάμεις εκτός της συντηρητικής Δεξιάς. Η ιδέα μιας νέας Κεντροαριστεράς δεν συγκέντρωσε ποτέ σημαντική δυναμική, παρά την αιφνίδια αλλαγή στην ηγεσία του κόμματος λίγο πριν από τις εκλογές του 2004 και τη συμπερίληψη γνωστών προσωπικοτήτων στις εκλογικές του λίστες τόσο από την παραδοσιακή Αριστερά όσο και από τον φιλελεύθερο χώρο.

Παρά τη βραχυπρόθεσμη επιτυχία του, ο «εκσυγχρονισμός» εξαντλήθηκε σε ad hoc μεταρρυθμίσεις και στη διαχείριση ήσσονος σπουδαιότητας ζητημάτων. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 2004, αν και αρχικά αποτέλεσαν αιτία για εθνική υπερηφάνεια και ενθουσιασμό, μετατράπηκαν τελικά σε αιτία για κατηγορίες για κακοδιαχείριση και παραπόνων για τις καθυστερήσεις στα έργα υποδομής. Δεν προξενεί

έκπληξη, επομένως, το γεγονός ότι η απάθεια και συχνά ο κυνισμός διαχύθηκαν στην ελληνική κοινωνία, ενώ η ιδέα ότι νομιμοποιείται κανείς να επιδιώκει το γρήγορο και εύκολο κέρδος διαπέρασε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα. Παρά τις κατηγορίες για οικονομικά σκάνδαλα και διαφθορά στο υψηλότερο επίπεδο της κυβέρνησης και της κομματικής ιεραρχίας, ενδέχεται να συνιστά υπερβολή να μιλήσει κανείς για «πολιτική του χρηματισμού». Εντούτοις, παραμένει γεγονός ότι η απάθεια και η αποξένωση συντηρήθηκαν, για να μην πούμε ότι ενισχύθηκαν, από την ανοχή εάν όχι την εμπλοκή των «εκσυγχρονιστών» στην αλληλεπίδραση μεταξύ κράτους, κομματικών δομών και οικονομικών συμφερόντων.

Συνοψίζοντας, μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι ο εκσυγχρονισμός χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως γενικό και ασαφές πολιτικό σχέδιο το οποίο πρόβαλλε νέο πολιτικό λόγο, λόγο αναγκαίο για την κινητοποίηση των δυσαρεστημένων με τη σοσιαλιστική-λαϊκιστική ρητορεία ψηφοφόρων. Καθώς το παλιό σοσιαλιστικό εγχείρημα και γενικά η σοσιαλδημοκρατία σε ευρωπαϊκό επίπεδο υποχωρούσαν ή βρίσκονταν σε διαδικασία δραστηρικής αλλαγής, η ανάγκη για νέες ιδέες ήταν προφανής· ο εκσυγχρονισμός αναδύθηκε ως νέος λόγος που σηματοδοτούσε ρήξη με το παρελθόν, νέες ιδέες και προοπτικές. Παρότι οι λεπτομέρειες έλειπαν, το μήνυμα ήταν σαφές: το ΠΑΣΟΚ είχε εγκαταλείψει τα σοσιαλιστικά συνθήματα και τον λαϊκιστικό εκφυλισμό της δημοκρατίας και είχε ξεκινήσει ένα σχέδιο για οικονομικό εξορθολογισμό και κοινωνική πρόοδο. Φορέας αυτού του σχεδίου ήταν η Κεντροαριστερά και το ΠΑΣΟΚ η ηγέτιδα δύναμη που εκπροσωπούσε μια ευρεία, αν και ουδέποτε καθορισμένη, συμμαχία κοινωνικών δυνάμεων. Μπορεί να φανεί παράδοξο ότι, παρά τις σημαντικές επιτυχίες — ιδιαίτερα στην εξωτερική πολιτική — σε περίοδο οκτώ ετών, αυτό το σχέδιο όχι μόνον απέτυχε να γίνει ηγεμονικό αλλά το 2004 σχεδόν εξαφανίστηκε από την πολιτική σκηνή. Δεν είναι απλώς το εκλογικό αποτέλεσμα του 2004 που επιζητά ανάλυση και ερμηνεία αλλά και η υποχώρηση του «εκσυγχρονισμού» από τον κομματικό πολιτικό λόγο και η έως τώρα αναποτελεσματική προσπάθεια να αντικατασταθεί από κάτι νέο. Αυτή την εμφανώς παράδοξη πορεία ενδέχεται να εξηγήσουν οι πολιτισμικές και κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις.

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Έχει ήδη ειπωθεί ότι οι δύο πρώτες δεκαετίες μετά την πτώση της χούντας σηματοδεύτηκαν από έντονη πολιτικοποίηση και ριζοσπαστισμό που εκφράστηκαν με ένα σαφές ενδιαφέρον για την πολιτική. Αντιθέτως, οι εκλογές του 1993 σηματοδότησαν την έναρξη μιας περιόδου σημαντικής αλλαγής στην πολιτική κουλτούρα. Ενώ το 1989 πάνω από 53% των ερωτηθέντων δήλωναν «μεγάλο» ή «αρκετό» ενδιαφέρον για την πολιτική, το 1996 η στάση αυτή άλλαξε: 31,9% δήλωναν «λίγο» και 27% «καθόλου» ενδιαφέρον για την πολιτική (Καφετζής 1997). Αυτό σημαίνει ότι 59% του δείγματος δήλωνε ότι δεν ενδιαφέρονταν για την πολιτική· επτά χρόνια αργότερα, το 2003, το 70% των ερωτηθέντων από την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα δήλωναν ελάχιστο ή μηδαμινό ενδιαφέρον για την πολιτική. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πολιτική συμπεριφορά της ελληνικής κοινωνίας έχει αλλάξει σημαντικά. Επιπλέον, έρευνες που ελέγχουν την πολιτική αποξένωση και την απάθεια παρουσιάζουν ενδιαφέροντα ευρήματα. Το 1996, 56% των ερωτηθέντων συμφωνούσαν με την άποψη ότι «η πολιτική είναι πολύ περίπλοκη για να γίνει κατανοητή»· το 2003 αυτό το ποσοστό έφτασε στο 60%. Παρομοίως, το 1996, το 58% συμφωνούσε με την πρόταση ότι «οι πολιτικοί δεν ενδιαφέρονται για τα προβλήματα των απλών ανθρώπων»· το 2003, 77,7% των ερωτηθέντων θεωρούσαν ότι «σχεδόν κανείς» ή «πολύ λίγοι» πολιτικοί ενδιαφέρονται για τα προβλήματα των ανθρώπων, ενώ 84% δήλωνε ότι «όλοι» ή «η πλειονότητα» των πολιτικών ενδιαφέρονται κυρίως για τις ψήφους. Τέλος, έρευνες για την κοινωνική εμπιστοσύνη κατέγραψαν υψηλά ποσοστά δυσπιστίας τόσο προς την κοινωνία όσο και προς τους πολιτικούς και τα κόμματα.

Η ελληνική κοινή γνώμη φαίνεται να εκδηλώνει αυξανόμενο βαθμό δυσαρέσκειας με την πολιτική, πολιτική αποξένωση και δυσπιστία. Υπάρχει μια συνεχής και αυξανόμενη τάση προς την απάθεια και την αποξένωση, τάση η οποία διακρίνει την Ελλάδα από τους Ευρωπαίους εταίρους της. Είναι σημαντικό ωστόσο να σημειωθεί ότι η κατάσταση κατά τη δεκαετία του 1980 ήταν τελείως διαφορετική και ότι κατά τη διάρκεια των τελευταίων 10-15 ετών σημειώθηκαν σημαντικές αλλαγές.

Είναι εύλογο να θεωρήσουμε ότι το 1989 ήταν σημείο καμπής, καθώς η πρώτη περίοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία τερματιζόταν με παρατεταμένη πολιτική κρίση, η οποία σηματοδεύτηκε από κατηγορίες για εμπλοκή της ηγεσίας του σε περιπτώσεις απάτης, υπεξαι-

ρέσεων και δωροδοκίας. Παρά το γεγονός ότι ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ αθώωθηκε από το Ειδικό Δικαστήριο, τα οικονομικά και πολιτικά «σκάνδαλα» που παρουσιάζονταν στα μέσα μαζικής ενημέρωσης ενέτειναν τις υποψίες για διαφθορά στη δημόσια ζωή, καθώς και υποψίες ως προς την ικανότητα και την επιθυμία της πολιτικής ελίτ να χειριστεί τέτοια προβλήματα. Επιπλέον, το τελικό αποτέλεσμα του «σοσιαλιστικού πειράματος» του ΠΑΣΟΚ οδήγησε σε γενική απογοήτευση από την πολιτική και προετοίμασε το έδαφος για την πολιτική αποξένωση και την απάθεια. Παρότι σημαντικά τμήματα του εκλογικού σώματος ήταν απογοητευμένα από τις πολιτικές του ΠΑΣΟΚ, το κόμμα επέστρεψε στην εξουσία το 1993, εκμεταλλευόμενο τη δυσαρέσκεια που είχαν προκαλέσει τα αυστηρά οικονομικά μέτρα της κυβέρνησης της ΝΔ, καθώς και οι κατηγορίες για διαφθορά στον χειρισμό ενός σημαντικού σχεδίου ιδιωτικοποιήσεων.

Το διεθνές περιβάλλον είναι εξίσου σημαντικό για να κατανοήσουμε αυτή την αλλαγή. Η κατάρρευση του κομμουνισμού στην Ανατολική Ευρώπη ακολουθήθηκε από την υποχώρηση της σοσιαλδημοκρατίας και την έναρξη μιας διαδικασίας αλλαγής, με το βρετανικό Κόμμα των Εργατικών να συνιστά εντυπωσιακό παράδειγμα πολιτικού μετασχηματισμού. Την ίδια στιγμή η Ελλάδα, όπως και άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, βίωσε τη μαζική εισροή μεταναστών από ανατολικοευρωπαϊκές και/ή πρώην σοβιετικές χώρες, μετατρέπόμενη για πρώτη φορά στην ιστορία της σε χώρα υποδοχής μεταναστών. Εξέλιξη που συνοδεύτηκε από αυξανόμενη ξενοφοβία και εκδήλωση εθνικιστικών αισθημάτων, τα οποία σε επίπεδο κομματικού συστήματος εκφράστηκαν με τον σχηματισμό μικρών εθνικιστικών και σε κάποιον βαθμό ρατσιστικών κομμάτων, τα οποία ωστόσο δεν ξεπέρασαν ποτέ το 1% των ψήφων. Αντιμέτωπα με αυτό το πλαίσιο ανασφάλειας, αποξένωσης και δυσπιστίας έναντι της πολιτικής και των πολιτικών, τα πολιτικά κόμματα έπρεπε να κατασκευάσουν νέα ταυτότητα και να αρθρώσουν νέο λόγο. Το σχέδιο του εκσυγχρονισμού μπορεί να θεωρηθεί επιτυχημένη προσπάθεια να παρουσιαστεί το ΠΑΣΟΚ ως επαρκής μάνατζερ, ικανός να διαχειριστεί την οικονομία και να επιτύχει ισορροπία μεταξύ του κράτους και της κοινωνικής του πολιτικής, από τη μια πλευρά, και μιας ανταγωνιστικής οικονομίας της αγοράς, από την άλλη.

Η απάθεια και η αποξένωση ενισχύθηκαν περισσότερο από τον ρόλο που διαδραμάτισαν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης στην κομματική πολιτική. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης διαδραματίζουν

κεντρικό και πρωτόγνωρο ρόλο στην πολιτική ζωή. Η δημιουργία ιδιωτικής τηλεόρασης και ραδιοφώνου, στις αρχές της δεκαετίας, άλλαξε δραστικά τη φύση της πολιτικής επικοινωνίας στην Ελλάδα και οδήγησε σε νέους (για τα ελληνικά δεδομένα) τρόπους προεκλογικής εκστρατείας. Παλαιότερες πρακτικές, όπως η χρήση αφισών και φυλλαδίων, οι μαζικές συγκεντρώσεις και οι ανοικτές διαδηλώσεις, έχασαν τη σημασία τους και αντικαταστάθηκαν σταδιακά από τηλεοπτικά ντιμπέιτ. Η χρήση των ΜΜΕ άλλαξε ανεπιστρεπτή τη φύση και τον τρόπο διεξαγωγής των εκλογών, καθώς και τις τακτικές των κομμάτων. Σε πιο θεωρητικό επίπεδο, η δημόσια σφαίρα κατακλύστηκε από έναν απολιτικό και «ελαφρύ» δημόσιο λόγο, ο οποίος εκτρέφει τον ατομισμό και την αποξένωση. Πρόκειται για λόγο που αρχικά μπορεί να φαίνεται υπερ-πολιτικοποιημένος, στην πραγματικότητα ωστόσο υπονομεύει την πολιτική συμμετοχή και τη συλλογική δράση. Αναμφίβολα, η πολιτική επικοινωνία και η εκπροσώπηση της πολιτικής δράσης είναι τομείς στους οποίους σημειώθηκε ιδιαίτερα σημαντική αλλαγή.

Η αλλαγή στον τρόπο πρόσληψης της πολιτικής εκδηλώθηκε μέσω του πολιτικού λόγου των κομμάτων. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1990, και τα δύο μεγάλα κόμματα είχαν αναπτύξει έναν μετριοπαθή, διαχειριστικό και μινιμαλιστικό πολιτικό λόγο, ο οποίος αντικατόπτριζε μια σαφή σύγκλιση μεταξύ των δύο διεκδικητών της εξουσίας. Είναι ένας λόγος ανάλογος με το διεθνές πλαίσιο ζητήματα που στο παρελθόν είχαν προκαλέσει έντονες πολιτικές συζητήσεις, όπως για παράδειγμα ο ρόλος του κράτους, έπαψαν να αποτελούν αντικείμενο διαμάχης. Καθώς η ΝΔ και το ΠΑΣΟΚ συμφωνούσαν στην ανάγκη για μικρότερη κρατική παρέμβαση και στη σημασία της ανταγωνιστικότητας σε μια οικονομία ελεύθερης αγοράς, δεν υπήρχε διαφωνία σε σημαντικά ιδεολογικά και ηθικά ζητήματα. Εξού και η διαχειριστική αταξική ρητορική που προωθούσε την ιδέα ότι η οικονομική ανάπτυξη και η μεγέθυνση σε μια εποχή παγκοσμιοποίησης έπρεπε να επιτευχθούν μέσω της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας και του εξορθολογισμού του δημόσιου τομέα. Αυτό το σχέδιο παρουσιάστηκε ως επωφελές για όλες τις κοινωνικές ομάδες, και το πολιτικό ερώτημα ήταν ποιο κόμμα ήταν καλύτερα εξοπλισμένο για να το εφαρμόσει. Στη δεκαετία του 1990, το ΠΑΣΟΚ και ο «εκσυγχρονισμός» έπεισαν ένα κουρασμένο και αποξενωμένο εκλογικό σώμα. Το 2004, η ΝΔ εμφανίστηκε ως καλύτερα προετοιμασμένο κόμμα για να προσφέρει εναλλακτικές λύσεις στο πάσχον σχέδιο του «εκσυγχρονισμού». Αυτό επιτεύχθηκε μέσω ενός λόγου που υποσχόταν

διαφάνεια και ορθολογική οικονομική διαχείριση, καθώς και την αναδόμηση («επανίδρυση») του κράτους (η «επανίδρυση» του κράτους ήταν βασικό σύνθημα του κόμματος της ΝΔ το 2004).

Εντός αυτού του πλαισίου, πρέπει να υπογραμμιστούν δύο επιπλέον σημεία για το «σχέδιο εκσυγχρονισμού» του ΠΑΣΟΚ. Πρώτον, απέτυχε να παραγάγει μια νέα πολιτική ελίτ και/ή μια αφοσιωμένη στον «εκσυγχρονισμό» ηγετική ομάδα που θα μπορούσε να διαμορφώσει και να προωθήσει νέα στρατηγική και νέο όραμα για τη μεταρρύθμιση της ελληνικής κοινωνίας. Ο Σημίτης ήταν σχεδόν μόνος σε αυτή την πορεία και, όταν αποφάσισε να αποσυρθεί (στις αρχές του 2004), η απουσία μιας νέας ελίτ με πρωτότυπες ιδέες έγινε εμφανής παρά τη σημαντική ανανέωση των κοινοβουλευτικών προσώπων που είχε πραγματοποιηθεί στις εκλογές του 1996, του 2000 και του 2004. Σχετική με αυτή την αδυναμία είναι η αποτυχία του «εκσυγχρονισμού» να δημιουργήσει την κοινωνική μάζα που θα μπορούσε να γίνει ο φορέας αυτού του σχεδίου. Ο κρατικός προσανατολισμός σε συνδυασμό με τη διαχείριση της οικονομίας εμπόδισε τους «εκσυγχρονιστές» να στραφούν προς την κοινωνία πολιτών —παρότι διακήρυτταν την ενίσχυσή της—, προκειμένου να βρουν νέες κοινωνικές ομάδες και να σφυρηλατήσουν μια νέα κοινωνική συμμαχία. Αυτή η προσπάθεια απαιτεί συντονισμένο διάλογο με την κοινωνία και συγκροτημένη στρατηγική αλλαγής. Βεβαίως, δεν πρόκειται για πρόβλημα που αφορά αποκλειστικά το ΠΑΣΟΚ και η ΝΔ αντιμετωπίζει ανάλογο πρόβλημα, ιδιαίτερα τώρα που το κόμμα βρίσκεται στην εξουσία, και η κυβέρνηση πρέπει να παρουσιάσει μια πειστική στρατηγική για πρόοδο και ανάπτυξη.

Δεύτερον, η αναζήτηση ενός νέου ηγεμονικού πολιτικού σχεδίου σχετίζεται άμεσα με τις νέες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε διεθνές επίπεδο. Παρά την ανάπτυξη και τη σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας, μεγάλο τμήμα του πληθυσμού —ιδιαίτερα οι χαμηλόμισθοι, οι συνταξιούχοι και, βεβαίως, οι άνεργοι— βίωσαν έντονη οικονομική πίεση, αφού δεν συγκαταλέγονταν μεταξύ των ωφελημένων από το οικονομικό σύστημα. Η καθιέρωση του ευρώ αύξησε το κόστος ζωής και κατά συνέπεια αύξησε τη δυσανεμία των πολιτών. Επιπλέον, νέα ζητήματα προέκυψαν, όπως η μετανάστευση και η συμπεριφορά έναντι των ξένων, η έλευση της πολυπολιτισμικότητας σε μια έως τότε ομοιογενή κοινωνία, η άνοδος της ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού, ζητήματα σχετικά με το περιβάλλον και την επέκταση της κοινωνίας της πληροφορίας καθώς και προβλήματα που αφορούν συγκεκρι-

μένες ομάδες, όπως τη νεολαία, τις γυναίκες, τους συνταξιούχους, κτλ. Τα κόμματα πρέπει να αντιμετωπίσουν αυτά τα προβλήματα, τα οποία συχνά υπερβαίνουν την παραδοσιακή διαίρεση μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς, και να προωθήσουν νέες ιδέες και τακτικές. Πρόκειται για μια αναζήτηση νέων ταυτοτήτων και νέων πρακτικών η οποία αποτυπώνεται στην πρόσφατη συζήτηση για την ανάγκη ενός νέου τύπου κόμματος.

«ΠΑΛΑΙΑ» ΚΟΜΜΑΤΑ ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΝΕΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ

Οι εκλογές του Μαρτίου 2004 σηματοδότησαν την έναρξη μιας διαδικασίας ενδοσκόπησης και προβληματισμού για τη φύση, την πρακτική και τις προοπτικές των ελληνικών πολιτικών κομμάτων. Φυσικά αυτή η διαδικασία ήταν περισσότερο εμφανής στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ και ως έναν βαθμό του Συνασπισμού. Το πρώτο, μετά την εκλογική ήττα, αναζητούσε σαφώς νέες ιδέες και μια νέα πολιτική εικόνα. Ο νέος κομματικός ηγέτης Γιώργος Παπανδρέου είχε δηλώσει κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας ότι είναι αποφασισμένος να εισαγάγει αλλαγές και να ανανεώσει τόσο τις ιδέες όσο και τα στελέχη του κόμματος. Το δεύτερο κόμμα που χρειαζόταν να επανεξετάσει το εκλογικό αποτέλεσμα ήταν ο Συνασπισμός. Έχοντας συγκεντρώσει το 3%, ελάχιστο όριο για κοινοβουλευτική εκπροσώπηση, έπρεπε να επανεξετάσει την εικόνα, τη στρατηγική και τις συμμαχίες του. Ο Συνασπισμός είχε μετάσχει στις εκλογές του 2004 σε εκλογική συμμαχία με άλλες μικρές ομάδες της Αριστεράς και το εκλογικό αποτέλεσμα δεν ήταν ικανοποιητικό. Το κόμμα παρέμενε για δεκαετίες στο επίπεδο του 3%, ανίκανο να προσελκύσει ψηφοφόρους από την Αριστερά ή την Κεντροαριστερά, ακόμα και κατά τη διάρκεια περιόδων όπου το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ βρίσκονταν σε φάση μειούμενης ελκυστικότητας. Ήταν προφανές ότι ο Συνασπισμός δεν μπορούσε να ικανοποιήσει τους δυσαρεστημένους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ και ότι αντιμετώπιζε προβλήματα πολιτικής ταυτότητας και στρατηγικής. Ως προς τη στρατηγική, ο Συνασπισμός, παρά τη συμμαχία με μικρές ομάδες, ήταν πάντοτε αμφίθυμος αναφορικά με τη στάση του έναντι του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ. Η τάση που υποστήριζε συνεργασία με το ΠΑΣΟΚ έχανε σταδιακά έδαφος, και ως το 2004 τα περισσότερα από τα εξέχοντα στελέχη της είχαν ενταχθεί στο ΠΑΣΟΚ. Η ηγετική ομάδα εντός του κόμματος, υπό την αρχηγία του Νίκου Κωνσταντόπου-

λου, ακολούθησε μια ισορροπία μεταξύ των διαφορετικών απόψεων που υποστήριζαν την ανεξάρτητη πορεία. Ο Συνασπισμός θα χρειαζόταν να εκλέξει γρήγορα νέο αρχηγό και να επανεκτιμήσει τη στρατηγική και τις τακτικές του προκειμένου να αποτρέψει την περαιτέρω συρρίκνωση της ελκυστικότητάς του.

Αντιθέτως, το ΚΚΕ, ένα από τα λιγοστά κομμουνιστικά κόμματα που δεν άλλαξε την ονομασία και/ή τις τακτικές του μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού συγκροτήματος, είναι απ' ό,τι φαίνεται ικανοποιημένο με το εκλογικό αποτέλεσμα του 2004. Παρότι δεν βελτίωσε σημαντικά το μερίδιο των ψήφων του, έχει μια εδραιωμένη εκλογική βάση της τάξεως του 5-6%. Αυτό μπορεί να εξηγήσει την εχθρότητά του προς την ανανέωση και την αλλαγή, καθώς και τον σκεπτικισμό με τον οποίο αντιμετωπίζει κάθε ιδέα συνεργασίας με άλλες πολιτικές δυνάμεις. Το ΚΚΕ ακολουθεί σταθερή πολιτική, η οποία τάσσεται κατά της παγκοσμιοποίησης και της Ευρώπης, στρατηγική που θα μπορούσε να περιγραφεί ως «εθνικιστικός λαϊκισμός» πολιτική που απευθύνεται στα δυσαρεστημένα και αποκλεισμένα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, εξαιρεί τα λαϊκά στρώματα και το εθνικό συμφέρον και θεωρεί την Ευρώπη και την παγκοσμιοποίηση βασικούς εχθρούς. Αυτή η πολιτική ανταμείφθηκε στις πρόσφατες εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Κάθε συζήτηση για αλλαγές που αφορούσαν το κομματικό σύστημα συνεπώς επικεντρώθηκε στο ΠΑΣΟΚ. Αυτό ξεκίνησε με την εκλογή του Γιώργου Παπανδρέου στην ηγεσία του κόμματος, λίγο πριν από τις εκλογές του 2004, και συνεχίστηκε με ζωνρό ενδιαφέρον που καλλιεργήθηκε εντέχνως από τα μέσα ενημέρωσης μετά την εκλογική ήττα. Ο Παπανδρέου εισήγαγε εξαρχής έναν νέο πολιτικό λόγο, μεταφέροντας την έμφαση από τον εκσυγχρονισμό στη «συμμετοχική δημοκρατία», στην κοινωνία πολιτών, στην πολυπολιτισμικότητα και πάνω απ' όλα στην αναζήτηση για έναν νέο τύπο κόμματος. Το μήνυμά του ήταν σαφές: το ΠΑΣΟΚ είναι ένα κόμμα που έχει αποδείξει την ικανότητά του να αλλάζει και το 2004 έπρεπε να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες, να εμφανίσει μια νέα εικόνα και να εισαγάγει νέες πρακτικές. Δεν είναι καθόλου σαφές το είδος του νέου κόμματος που αναζητεί η ηγεσία του ΠΑΣΟΚ. Ξεκίνησε ως μαζικό κόμμα με πολυσυλλεκτική στρατηγική και συνέχισε ως κόμμα με μαζική βάση και λαϊκιστικά χαρακτηριστικά. Ακολούθως, καθώς μειωνόταν η βαρύτητα του ρόλου της μαζικής βάσης, μπορεί να υποστηριχθεί ότι παρατηρείται μια εμφανής τάση στο κομματικό σύστημα προς το μοντέλο του κόμματος «καρτέλ». Παρότι δεν

υπάρχει παράδοση για διακομματική συνεργασία και διευθετήσεις στην ελληνική πολιτική, άλλα χαρακτηριστικά αυτού του μοντέλου είναι παρόντα: επαγγελματική διαχείριση του κόμματος, επαγγελματικές εντατικές ως προς το κεφάλαιο προεκλογικές εκστρατείες και εξάρτηση από το κράτος. Δύο επιπλέον χαρακτηριστικά του κόμματος «καρτέλ» υποστηρίζονται σθεναρά από τη νέα ηγεσία του ΠΑΣΟΚ: η ατομιστική σύλληψη της ιδιότητας του κομματικού στελέχους και η περιθωριοποίηση των τοπικών οργανώσεων μαζί με την αυτονομία της ηγεσίας (Katz, Maier 1995). Στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, η τελευταία εκδηλώθηκε με την εκλογή του Γιώργου Παπανδρέου στην ηγεσία του κόμματος, τον Φεβρουάριο του 2004, όχι από το συνέδριο αλλά άμεσα μέσω μιας ανοικτής πρόσκλησης σε μέλη και μη του κόμματος να τον ψηφίσουν. Σε αυτό το σημείο είναι αναγκαίο να διευκρινιστεί ότι η εκλογή του Κώστα Καραμανλή και του Γιώργου Παπανδρέου ως ηγετών της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ αντίστοιχως δεν υποδηλώνει μια τάση για οικογενειακό ή προσωποπαγή έλεγχο της εξουσίας στην ελληνική κομματική πολιτική. Η εκλογή τους πρέπει να θεωρηθεί ως κίνηση εκμετάλλευσης του κύρους του οικογενειακού ονόματος και ανταπόκρισης στις απαιτήσεις της πολιτικής επικοινωνίας. Με αυτή την έννοια έχει συμβολική μάλλον παρά πραγματική πολιτική σημασία.

Ανεξάρτητα από το πόσο κοντά στο μοντέλο του κόμματος καρτέλ βρίσκονται τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, μπορεί να είναι παραπλανητικό να επιμείνουμε σε αυτό το επίπεδο ανάλυσης. Είναι πιο χρήσιμο να εντοπίσουμε τι ακριβώς διακυβεύεται στο τρέχον πολιτικό πλαίσιο. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τόσο η ΝΔ όσο και το ΠΑΣΟΚ πρέπει να βρουν λύσεις σε νέα προβλήματα, όπως η πολιτική έναντι των ξένων, η ενσωμάτωση των μεταναστών, περιβαλλοντικά ζητήματα, ο ρόλος της Εκκλησίας και τα αιτήματα συγκεκριμένων, συχνά περιθωριοποιημένων κοινωνικά ομάδων. Πρόκειται για θέματα που υπερβαίνουν την παλιά διαίρεση Αριστεράς/Δεξιάς και δημιουργούν ρήξεις προς όλες τις κατευθύνσεις. Τα προβλήματα αυτά πρέπει να αντιμετωπιστούν στο πολιτισμικό πλαίσιο που περιγράφηκε πιο πάνω, το οποίο υπονομεύει την πιθανότητα να αναδυθούν λύσεις από μια δραστήρια και κινητοποιημένη κοινωνία πολιτών. Την ίδια στιγμή, οικονομικά προβλήματα όπως η ανεργία, η κοινωνική ασφάλιση και η αναδιοργάνωση του βιομηχανικού και του αγροτικού τομέα, εξακολουθούν να υφίστανται και αντικατοπτρίζουν παλιές ταξικές διαίρεσεις.

Σε αυτό το περιβάλλον, τα πολιτικά κόμματα εντάσσονται σε ένα

νέο πλαίσιο χωρίς νέο όραμα για την κοινωνία και την οικονομία. Δεδομένου ότι τα παλαιά πολιτικά σχέδια υποχωρούν ή υφίστανται έντονη κριτική —ο τρίτος δρόμος προς τον σοσιαλισμό είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα—, η ανάγκη για νέες ιδέες και πρακτικές είναι εμφανής. Τα πολιτικά κόμματα αντιμετωπίζουν ερωτήματα που οδηγούν στην ανακατανομή του πολιτικού χώρου με την έννοια ότι παλιοί όροι, όπως Αριστερά και Δεξιά, πρόοδος και συντηρητισμός, επανεκτιμώνται και επανακαθορίζονται. Είναι ίσως πολύ νωρίς για να καταλήξουμε σε συμπεράσματα ως προς το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας. Στην ΝΔ δίνεται προτεραιότητα στον χειρισμό των πιεστικών οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων και στην προσέγγισή τους σε ένα πλαίσιο που θα εμφανίζει ένα όραμα για το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας. Στο ΠΑΣΟΚ, έχει ήδη αρχίσει μια νέα φάση, με την ηγεσία του να συζητά νέες ιδέες, όπως την πολυπολιτισμικότητα, την κοινωνία πολιτών και τη στήριξη μη κυβερνητικών οργανώσεων, τη συμμετοχική δημοκρατία και τη δημιουργία ενός νέου τύπου, ευέλικτου και αποτελεσματικού κόμματος. Προς το παρόν, ως προς το αποτέλεσμα αυτών των προσπαθειών, μόνον πολιτικές υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Εκλέχτηκε το 1980 Πρόεδρος της Δημοκρατίας (πενταετής θητεία) και επανεξελέγη, για δεύτερη φορά, το 1990.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξάκης, Μ. 2001. «Κεντροδεξιά ιδεολογία και Νέα Δημοκρατία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 17: 141-174.
- Βούλγαρης, Γ. 2002. *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*. Αθήνα, Θεμέλιο.
- Bruneau, Th., N. P. Diamandouros, R. Gunther, A. Lijphart, L. Morlino, R. A. Brooks 2001. «Democracy, Southern European Style», στο N. P. Diamandouros, R. Gunther (επιμ.), *Parties, Politics and Democracy in the New Southern Europe*. Baltimore και London, The Johns Hopkins University Press.
- Clogg, R. (επιμ.) 1993. *Greece 1981-1989: The Populist Decade*. London, Macmillan Press.
- Diamandouros, N. P. 1994. «Cultural Dualism and Political Change in Post-authoritarian Greece», *Κείμενο εργασίας* 50. Madrid, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones.
- Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα 2003. Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

- Featherstone, K., D. Katsoudas (επιμ.) 1985. *Political Change in Greece: Before and After the Colonels*. London, Croom Helm.
- Gunther, R., P. N. Diamandouros, H.-J. Puhle 1995. «Introduction», στο R. Gunther, P. N. Diamandouros, H.-J. Puhle (επιμ.), *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Kapetanayannis, V. 1993. «The Left in the 1980s: Too Little, Too Late», στο R. Clogg (επιμ.), *Greece 1981-89: The Populist Decade*. London, Macmillan Press.
- Kariotis, Th. C. (επιμ.) 1992. *The Greek Socialist Experiment*. New York, Pella.
- Katz, R., P. Mair 1995. «Changing Models of Party Organization and Party Democracy», *Party Politics* 1, 1: 5-25.
- Καφετζής, Π. 1997. «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμπεριφορά και η κρίση της πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 9: 168-178.
- Legg, K. R. (1969). *Politics in Modern Greece*, Stanford: Stanford University Press.
- Lyrantzis, Ch. 1984α. «Between Socialism and Populism: The Rise of the Pan-Hellenic Socialist Movement», διδακτορική διατριβή, University of London.
- Lyrantzis, Ch. 1984β. «Political Parties in Post-junta Greece: A Case of "Bureaucratic Clientelism"?», στο G. Pridham (επιμ.), *The New Mediterranean Democracies*. London, Frank Cass.
- Lyrantzis, Ch. 1987. «The Power of Populism: The Greek Case», *European Journal of Political Research* 15, 6: 667-686.
- Lyrantzis, Ch. 1989. «PASOK in Power: The Loss of the Third Road to Socialism», στο T. Gallagher και A. M. Williams (επιμ.), *Southern European Socialism: Parties, Elections and the Challenge of Government*. Manchester: Manchester University Press.
- Lyrantzis, Ch. 1993. «PASOK in Power: From "Change" to Disenchantment», στο R. Clogg (επιμ.), *Greece 1981-89: The Populist Decade*. London: Macmillan Press.
- Lyrantzis, Ch., Π. Nikolakopoulos 1999. «Political System and Elections in Greece», Αθήνα, Ειδική έκδοση, Υπουργείο Τύπου και Μέσων Ενημέρωσης.
- Mavrogordatos, G. 1984. «The Greek Party System: A Case of Limited but Polarized Pluralism?», *West European Politics* 7, 4: 156-169.
- Moschonas, G. 2001. «The Path of Modernization: PASOK and European Integration», *Journal of Southern Europe and the Balkans* 3, 1: 11-24.
- Mouzelis, N. 1986. *Politics in the Semi-Periphery*. London, Macmillan.
- Pappas, T. S. 1999. *Making Party Democracy in Greece*. London, Macmillan.
- Παππάς, Τ. 2001. «Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 17: 71-102.
- Penniman, H. R. (επιμ.) 1979. *Greece at the Polls: The National Elections of 1974 and 1977*. Washington, American Enterprise Institute for Public Policy Research.
- Spourdalakis, M. 1988. *The Rise of the Greek Socialist Party*. London, Routledge.
- Σπουρδαλάκης, Μ. 1998. *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα - Κράτος - Κοινωνία*. Αθήνα, Πατάκης.
- Σωτηρόπουλος, Δ. Α. 2001. *Η κορυφή του πελατειακού κράτους. Οργάνωση, στελέχωση και πολιτικοποίηση των ανώτερων βαθμίδων της Κεντρικής Διοίκησης στην Ελλάδα, 1974-2000*. Αθήνα, Ποταμός.
- Verney, S. 2002. «Challenges to Greek Identity», *European Political Science* 1, 2: 12-16.
- Φούσκας, Β. 1996. *Λαϊκισμός και εκσυγχρονισμός*. Αθήνα, Ιδεοκίνηση.

ΕΚΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΨΗΦΟΦΟΡΟΙ, 1974-2004: ΠΑΛΙΕΣ ΡΗΞΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

ΗΛΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Η τριακονταετής περίοδος της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας (1974-2004), η οποία εδραιώθηκε μετά την πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας, χαρακτηρίζεται από τη δύσκολη, πλην όμως σταθερή απομάκρυνση από τις κληροδοτημένες ρήξεις του παρελθόντος και τη βαθμιαία επικέντρωση της εκλογικής επιρροής που ασκούν τα πολιτικά κόμματα σε σύγχρονα θέματα. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, με τη σταδιακή αποχώρηση των ιστορικών ηγετών, την ανανέωση των πολιτικών προσώπων (στη Βουλή που σχηματίστηκε στις 7 Μαρτίου 2004, το 67% των μελών του Κοινοβουλίου είχαν εκλεγεί μετά το 1993, και μόνο το 5% πριν από το 1981), καθώς και με την ανάδυση νέων ζητημάτων, ο πολιτικός ανταγωνισμός στρεφόταν πλέον προς μια ριζική μεταμόρφωση. Αυτές οι μεταβολές έλαβαν χώρα μέσα σε ένα πιο γενικό πλαίσιο, που χαρακτηριζόταν από σταθερά μειούμενο ενδιαφέρον για την πολιτική, αυξανόμενο πολιτικό κυνισμό και δραστική άμβλυση των ιδεολογικών διαφορών μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων, μεταστρέφοντας έτσι τον εκλογικό ανταγωνισμό από μια σταθερή έκφραση ταυτότητας σε μια ευμετάβολη (και συχνά αρνητική) επιλογή που στηριζόταν σε πολιτικά ζητήματα.

Η ΣΤΑΘΕΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ 1974-1981

Οι πρώτες βουλευτικές εκλογές μετά την πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας (Ιούλιος 1974) διεξήχθησαν στις 17 Νοεμβρίου 1974 και

έλαβαν σιωπηρά, πλην όμως ξεκάθαρα, μορφή δημοψηφίσματος, παρέχοντας ψήφο εμπιστοσύνης στις επιλογές και την ευθύνη που ανέλαβαν οι πολιτικές δυνάμεις που συμμετείχαν στην κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας». Στο μεταξύ, αυτές οι πολιτικές δυνάμεις είχαν συσπειρωθεί γύρω από τη Νέα Δημοκρατία (ΝΔ) και την Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις (ΕΚ-ΝΔ). Η ΝΔ ιδρύθηκε από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή τον Οκτώβριο του 1974 και εξασφάλισε το 54% των ψήφων — μοναδικό επίτευγμα στη μεταπολεμική Ελλάδα — πράγμα που εγγυήθηκε την απόλυτη κυριαρχία της στο Κοινοβούλιο (216 από τις 300 συνολικά έδρες). Το γεγονός αυτό επέτρεψε την επιβολή των πολιτικών της επιλογών, οι οποίες κινούνταν προς την κατεύθυνση ενός ελεγχόμενου εκσυγχρονισμού των θεσμών. Σχεδόν όλα τα πολιτικά στελέχη της προδικτατορικής Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΕΡΕ) είχαν ενταχθεί στη ΝΔ, καθώς και οι περισσότεροι πολιτικοί που είχαν αποχωρήσει από την Ένωση Κέντρου (ΕΚ) το καλοκαίρι του 1965. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, η ΝΔ επιχείρησε την πιο ευρεία δυνατή ανανέωση των πολιτικών στελεχών του κεντροδεξιού κόμματος και, χάρη στην εκλογική της δύναμη, 138 νεοεκλεγέντες βουλευτές εμφανίστηκαν στο πολιτικό προσκήνιο. Η διεύρυνση της εκλογικής αποδοχής της ΝΔ στις εκλογές του 1974, συγκρινόμενη με την εκλογική επιρροή της προδικτατορικής ΕΡΕ, θυμίζει σε ορισμένα σημεία την άνοδο του Ντε Γκωλ στην εξουσία το 1958. Πράγματι το κεντροδεξιό κόμμα εμφάνισε μεγάλη εκλογική δύναμη σε συνδυασμό με μια εντυπωσιακή αύξηση στους ψηφοφόρους της εργατικής τάξης της πρωτεύουσας.

Η εκλογική επιτυχία της ΝΔ οδήγησε σε εμφανή παρακμή την ΕΚ-ΝΔ υπό την ηγεσία του Γεωργίου Μαύρου (20,4% των ψήφων και 61 έδρες), ο οποίος είχε συμμετάσχει στην κυβέρνηση κατά την μεταβατική περίοδο. Επομένως, παρά το γεγονός ότι η ΕΚ-ΝΔ ήταν αξιωματική αντιπολίτευση, η παντοδυναμία της ΝΔ διευκόλυνε την προσέγγιση μελών της ΕΚ-ΝΔ με άλλα κόμματα της αντιπολίτευσης. Από αυτά, το νεοϊδρυθέν Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ) του Ανδρέα Παπανδρέου ήταν το πιο ισχυρό κόμμα (με 13,6% των ψήφων και 15 έδρες), ενώ το κόμμα της Ενωμένης Αριστεράς (χαλαρός εκλογικός συνασπισμός που περιλάμβανε το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας — ΚΚΕ, το ΚΚΕ Εσωτερικού και την Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά — ΕΔΑ) περιορίστηκε στο 9,5%, το χαμηλότερο εκλογικό ποσοστό της κομμουνιστικής αριστεράς από την εποχή του Εμφυλίου Πολέμου (Penniman 1981· Clogg 1987).

Τουλάχιστον κατά το αρχικό στάδιο της δημιουργίας του, το ΠΑΣΟΚ επιχείρησε και κατάφερε να εδραιώσει την εικόνα ενός εντελώς νέου κόμματος, χωρίς άμεσους δεσμούς με το παρελθόν. Αν και στο επίπεδο πολιτικού λόγου η διαφοροποίησή του από την προδικτατορική ΕΚ ήταν πολύ έντονη, η ομοιότητα μεταξύ των δύο κομμάτων ήταν ιδιαίτερα εμφανής στο επίπεδο της εκλογικής τους βάσης και των μελών τους (Lyrintzis 1984, Spourdalakis 1988).

Μετά τις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου, στις 8 Δεκεμβρίου 1974 πραγματοποιήθηκε δημοψήφισμα για το μέλλον της μοναρχίας, στο οποίο το 69,2% ψήφισε κατά της μοναρχίας ενώ το 30,8% υπέρ. Με αυτό τον τρόπο λύθηκε οριστικά ένα ζήτημα που βρισκόταν στο επίκεντρο του δημόσιου και πολιτικού βίου της χώρας κατά τα προηγούμενα εξήντα χρόνια (1915-1974). Όπως υποδεικνύει το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, το ζήτημα της μοναρχίας δεν δίχαζε πλέον την ελληνική κοινή γνώμη. Κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, το αποτέλεσμα δίχαζε την εκλογική βάση της ΝΔ ως συντηρητικού κόμματος (το οποίο είχε διευρυνθεί από τις συνθήκες της μεταδικτατορικής πολιτικής αλλαγής). Πράγματι, η ανάλυση του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος φανερώνει ότι σχεδόν όλοι οι υποστηρικτές της μοναρχίας προέρχονταν από όσους είχαν ψηφίσει τη ΝΔ τρεις εβδομάδες νωρίτερα.

Οι κυβερνητικές επιλογές της ΝΔ μετά το 1974 χαρακτηρίζονται από ατολμία, ιδιαίτερα σε ζητήματα εσωτερικής πολιτικής που αφορούσαν το δίλημμα της ρήξης ή μη με το παρελθόν. Αυτό επηρέασε τις επόμενες εκλογές, στις 20 Νοεμβρίου 1977, με πολλές απώλειες σε όλα τα μέτωπα. Η εμφάνιση της Εθνικής Παράταξης (6,3%) ως αντίπαλου πόλου στα δεξιά της ΝΔ και η σημαντική εκλογική υποστήριξη που μετακινήθηκε ευθέως από τη ΝΔ στο ΠΑΣΟΚ (μετακίνηση που άγγιζε ενδεχομένως το 9% περίπου του εκλογικού σώματος, προαγγέλλοντας μεταγενέστερες εξελίξεις) μείωσε δραματικά την εκλογική της δύναμη από το 54,4% στο 41,8%, παρόλο που διατήρησε την απόλυτη πλειοψηφία στο Κοινοβούλιο (171 έδρες). Εντούτοις, το πιο σημαντικό αποτέλεσμα των εκλογών του 1977 ήταν η ανασυγκρότηση των δυνάμεων της κεντροαριστεράς, όπου το ΠΑΣΟΚ σχεδόν διπλασίασε την εκλογική του δύναμη (25,3%) και με 93 έδρες έγινε αξιωματική αντιπολίτευση.

Όσον αφορά την αριστερή πτέρυγα του πολιτικού φάσματος, οι εκλογές του 1977 σηματοδότησαν την απόλυτη κυριαρχία του ΚΚΕ (9,4% και 11 έδρες) σε σχέση με τον κύριο αντίπαλό του, το ΚΚΕ Εσωτερικού. Το γεγονός αυτό έθεσε τέλος στη διαμάχη για την

κληρονομιά της κομμουνιστικής εκλογικής παράδοσης που υπήρχε από τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968.

Σύμφωνα με πολλούς αναλυτές, η διάταξη των πολιτικών δυνάμεων που αναδύθηκε από τις εκλογές του 1977 έμοιαζε πολύ με ένα σύστημα πολωμένου πλουραλισμού, αν λάβουμε υπόψη τον αριθμό των κομμάτων καθώς και το εύρος της πόλωσης (Seferiades 1986). Η διάλυση της Ένωσης Δημοκρατικού Κέντρου (ΕΔΗΚ) μετά την εκλογική της ήττα αποτέλεσε το πρώτο αποφασιστικό βήμα απομάκρυνσης από το πολυκομματικό σύστημα που παρατηρήθηκε προσωρινά στις εκλογές του 1977, καθώς και τη σταδιακή επικράτηση ενός πολωμένου και ασύμμετρου τρικομματικού συστήματος (Μαντογορδатов 1984, Νικολακόπουλος 1989). Κατά την περίοδο 1978-1981, η ΝΔ μπόρεσε να αντιμετωπίσει χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία το ρήγμα που προήλθε από τα δεξιά της —Εθνική Παράταξη— και να αποφύγει τη δημιουργία ενός διαχωρισμού στο επίπεδο της εκλογικής βάσης μεταξύ Δεξιάς και Άκρας Δεξιάς. Η απορρόφηση της τελευταίας διευκολύνθηκε από το γεγονός ότι η διάκριση μεταξύ εκσυγχρονισμού και προσκόλλησης στην παράδοση δεν ήταν σε καμία περίπτωση ταυτισμένη με τις κομματικές επιλογές της ΝΔ και της Εθνικής Παράταξης αντίστοιχα. Αντιθέτως, είχε εισχωρήσει βαθιά εντός της ΝΔ, όπως είχε ήδη γίνει φανερό από το δημοψήφισμα του 1974. Αυτό αποδείχθηκε ξανά σε πολλές περιπτώσεις στις δημοτικές εκλογές του 1978 και προσωποποιήθηκε, έστω και με ασαφή τρόπο, στη σύγκρουση ανάμεσα στον Γεώργιο Ράλλη και τον Ευάγγελο Αβέρωφ για τη διαδοχή του Κωνσταντίνου Καραμανλή μετά την εκλογή του τελευταίου ως Προέδρου της Δημοκρατίας τον Μάιο του 1980.

Η απορρόφηση της Άκρας Δεξιάς είχε ως άμεση συνέπεια η ΝΔ να εμφανίζει την εικόνα της προδικτατορικής Δεξιάς και έτσι να απομακρύνεται από τον μεσαίο χώρο του εκλογικού ανταγωνισμού (Μαντογορδатов 1983). Το γεγονός αυτό μείωσε σημαντικά και/ή ακύρωσε τα αναμενόμενα οφέλη από το άνοιγμα του κόμματος, το οποίο επιχειρήθηκε το 1978, προσελκύοντας σημαντικό αριθμό κομματικών στελεχών από το κέντρο (για παράδειγμα, τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη από το Κόμμα Νεοφιλελευθέρων και τον Αθανάσιο Κανελλόπουλο από την ΕΔΗΚ). Αυτή η εξέλιξη επέτρεψε στο ΠΑΣΟΚ να κινηθεί άμεσα και να καταλάβει το κέντρο του πολιτικού φάσματος.

Η ΟΚΤΑΕΤΙΑ ΑΝΔΡΕΑ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ 1981-1989

Οι ταχύτερες αλλαγές που επήλθαν μετά τις εκλογές του 1977 άφησαν το στίγμα τους στις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981. Οδήγησαν στη θριαμβευτική επικράτηση του ΠΑΣΟΚ με ποσοστό 48,1% (172 έδρες) και περιόρισαν τη ΝΔ υπό την ηγεσία του Γεωργίου Ράλλη (προέδρου του κόμματος και πρωθυπουργού από τον Μάιο του 1980) στο 35,9% (115 έδρες).

Η εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ, το οποίο σχεδόν διπλασίασε τη δύναμή του σε σχέση με το 1977, υπήρξε αποτέλεσμα της σχεδόν απόλυτης απορρόφησης της εκλογικής βάσης αριστερά της ΕΔΗΚ. Από την άλλη πλευρά, υπήρξε εντυπωσιακή μετακίνηση ψηφοφόρων από τη ΝΔ, σε μέγεθος που θα μπορούσε να υπολογιστεί ότι υπερέβαινε το 10% του συνολικού εκλογικού σώματος. Το ΚΚΕ ήταν το τρίτο κόμμα, το οποίο αύξησε ελάχιστα τη δύναμή του (10,9% και 13 έδρες), ενώ κανένα άλλο κόμμα δεν κατάφερε να εκπροσωπηθεί στο Κοινοβούλιο. Το ΚΚΕ Εσωτερικού περιορίστηκε στο 1,34% και μόνο στις ευρωεκλογές που διεξήχθησαν την ίδια μέρα απέσπασε το 5,29%. Ως εκ τούτου, οι εκλογές του 1981 υπήρξαν το σημείο εκκίνησης για τη διαμόρφωση και τη σταθεροποίηση ενός αποκλειστικά τρικομματικού συστήματος (τα τρία κόμματα που εκπροσωπούσαν στο Κοινοβούλιο αποτελούσαν συνολικά το 95% των ψήφων), πράγμα που παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με το προδικτατορικό τρικομματικό σύστημα (Νικολακόπουλος 1984, Featherstone, Katsoudas 1985).

Το ΠΑΣΟΚ κατάφερε να απορροφήσει το μεγαλύτερο μέρος του παραδοσιακά κεντρικού χώρου. Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η κυριαρχία του στην Κρήτη (όπου έλαβε συνολικά το 60,6% των ψήφων), καθώς και στη βορειοδυτική Πελοπόννησο (όπου ξεπέρασε το 50%). Ωστόσο, δεν θα πρέπει να επιτρέψουμε σε αυτή την άμεση ιστορική συνέχεια του ΠΑΣΟΚ με την προδικτατορική ΕΚ να μας αποκρύψει ορισμένες σημαντικές διαφορές. Η πρώτη αφορά τη σαφή διαφοροποίηση της κοινωνικής βάσης του ΠΑΣΟΚ (για παράδειγμα η βάση του ξεπέρασε το 50% των ψηφοφόρων από την εργατική τάξη της πρωτεύουσας, ενώ παρέμεινε περίπου στο 35% των μεσοαστών και μεγαλοαστών ψηφοφόρων). Η δεύτερη διαφορά σχετίζεται με τη ριζική ανανέωση των πολιτικών προσώπων. Ο κύριος χώρος από όπου το ΠΑΣΟΚ αντλούσε τη κοινοβουλευτική του στήριξη κατά την πρώτη αυτή μεταδικτατορική περίοδο ήταν η αριστερή πτέρυγα που είχε διαμορφωθεί στην προ-

δικτατορική ΕΚ (ιδιαίτερα μετά την πολιτική κρίση του 1965) και κυρίως τα πρόσωπα που εμφανίστηκαν στο προσκήνιο από την οργάνωση νεολαίας της Ένωσης Κέντρου (Ελληνική Δημοκρατική Νεολαία — ΕΔΗΝ), που σε μεγάλο βαθμό αντιπροσώπευαν επίσης τη ριζοσπαστικοποίηση των δυναμικά νέων κοινωνικών στρωμάτων. Γι' αυτό τον λόγο, ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ τη δεκαετία του 1980, ιδιαίτερα στη λαϊκιστική εκδοχή του, χαρακτηριζόταν από συνεχείς αναφορές στις πολιτικές κρίσεις της δεκαετίας του 1960. Η διαμόρφωση ενός σοσιαλιστικού κόμματος (στην ελληνική εκδοχή του) πραγματοποιήθηκε, λοιπόν, από πολιτικά πρόσωπα που σε μεγάλο βαθμό δεν είχαν προηγούμενη κοινοβουλευτική εμπειρία (από τους 170 βουλευτές που εξέλεξε το ΠΑΣΟΚ το 1981, οι 150 εξελέγησαν για πρώτη φορά μετά τη δικτατορία με το ΠΑΣΟΚ) και ήταν εξαιρετικά νέοι σε ηλικία (τα 2/3 της πρώτης κοινοβουλευτικής ομάδας του ΠΑΣΟΚ ήταν κάτω των 50 ετών).

Η ΝΔ, με το χαμηλότερο ποσοστό (σε βουλευτικές εκλογές) στη μέχρι σήμερα τριακονταετή ιστορία της (1974-2004), φάνηκε να επιστρέφει στο εκλογικό προφίλ της προδικτατορικής παραδοσιακής Δεξιάς. Η πιο χαρακτηριστική ένδειξη αυτής της επιστροφής ήταν η μεγάλη διαφορά εκλογικής επιρροής μεταξύ των αγροτικών περιοχών (όπου εξασφάλισε το 39,5% των ψήφων) και των αστικών κέντρων (όπου περιορίστηκε στο 30,9%). Άμεσος αντίκτυπος αυτής της διαφοράς ήταν το εξαιρετικά υψηλό ποσοστό των προ δικτατορίας βουλευτών στην κοινοβουλευτική ομάδα της ΝΔ (περίπου 30%). Επιπλέον, η αλλαγή ηγεσίας που επιχειρήθηκε την επαύριο της εκλογικής της ήττας, με τον Αβέρωφ να διαδέχεται τον Ράλλη, είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση αυτής της εικόνας.

Τέλος, το ΚΚΕ, συνεχίζοντας την ανοδική του πορεία, έτεινε να προσεγγίζει τα ποσοστά της προδικτατορικής ΕΔΑ, ενώ, σε μεγάλο βαθμό, η γεωγραφική κατανομή της ισχύος του παρέμεινε ίδια είτε με εκείνη των πρώτων χρόνων μετά τον Εμφύλιο, είτε ακόμα και με εκείνη της περιόδου του Μεσοπολέμου. Για παράδειγμα, είναι χαρακτηριστικό αυτής της μακρόχρονης ιστορίας ότι το ΚΚΕ, εκτός από την περιοχή της πρωτεύουσας και της Θεσσαλονίκης, εξέλεγε βουλευτές σε τρεις μόνο εκλογικές περιφέρειες (στη Λάρισα, τη Μαγνησία και τη Λέσβο) όπου ήδη από την εποχή του Μεσοπολέμου είχε συμπαγή και ευρεία στήριξη, στήριξη η οποία αποτελούσε εγγύηση για τη σταθερή κοινοβουλευτική εκπροσώπησή του (Νικολακόπουλος 1984).

Η αλλαγή εξουσίας που πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του

1981 αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα σταθεροποίησης του πολιτικού συστήματος. Την ίδια στιγμή, τα μέτρα που υιοθετήθηκαν από τις πρώτες κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ (εξασφαλίζοντας αφενός την ανακατανομή του εισοδήματος και συμβάλλοντας, αφετέρου, άμεσα ή έμμεσα, στην εκμηδένιση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου) διευκόλυνε την ενσωμάτωση σημαντικών στρωμάτων του εκλογικού σώματος εντός του πολιτικού συστήματος και υπονόμεισε τα θεμέλια των κληροδοτημένων διχασμών του παρελθόντος. Πρέπει δε να επισημανθεί ότι αυτές οι μεταβολές ανελήφθησαν στο πλαίσιο συνεχούς ενίσχυσης του λαϊκιστικού ρεύματος.

Η κύρια μέριμνα του ΠΑΣΟΚ τα τέσσερα πρώτα χρόνια ήταν να διατηρήσει την κυριαρχία του στο πολιτικό σύστημα. Από τη μια πλευρά επιδίωξε μια ευνοϊκή (για το ίδιο) συγχώνευση των ρήξεων του παρελθόντος σε μια απλουστευμένη μορφή, όπως ήταν η αντιπαράθεση «Δεξιάς και Αντι-Δεξιάς», και από την άλλη με τακτικές ενέργειες καθιστούσε αυτή τη διαφορά περιστασιακά επίκαιρη. Η πιο χαρακτηριστική τακτική αυτού του είδους υπήρξε η αποκαλούμενη «ρήξη της 9ης Μαρτίου του 1985», όταν ετέθη τέλος στη συνύπαρξη του Προέδρου της Δημοκρατίας (θέση που κατείχε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής κατά την περίοδο 1980-1985) με μια κυβέρνηση που προερχόταν από διαφορετικό πολιτικό και κομματικό χώρο.

Οι βουλευτικές εκλογές στις 2 Ιουνίου 1985 επιβεβαίωσαν σε κάποιο βαθμό τις τακτικές επιλογές του ΠΑΣΟΚ, εξασφαλίζοντάς του μια δεύτερη τετραετία στην εξουσία με ποσοστό 45,8% (161 έδρες), και αυτό, παρά τη σχετική άνοδο της ΝΔ (40,8% και 126 έδρες), στην ηγεσία της οποίας βρισκόταν από τον Σεπτέμβριο του 1984 ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης. Η πιο σημαντική διάσταση των εκλογών του 1985 ήταν ο συνδυασμός του τρικομματικού διαχωρισμού του εκλογικού σώματος με μια πιο έντονη από ποτέ διπολική μορφή προεκλογικού ανταγωνισμού (η «σύγκρουση των δύο κόσμων»).

Ο διπολισμός φανέρωσε επίσης σημαντική ώσμωση και ρευστότητα μεταξύ των δύο (αντι-Δεξιών) πόλων του τρικομματικού συστήματος (του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ). Όπως αποδεικνύεται και από την εμπειρική μελέτη αυτής της περιόδου, σχεδόν το ήμισυ της εκλογικής βάσης της κομμουνιστικής Αριστεράς αντιμετώπιζε θετικά το ΠΑΣΟΚ, ενώ την ίδια στιγμή σημαντικό τμήμα υποστηρικτών του ΠΑΣΟΚ αντιμετώπιζαν θετικά το ΚΚΕ και το ΚΚΕ Εσωτερικού. Εξαιρώντας αυτούς τους κομματικούς δεσμούς, ίσως ο πλέον καθοριστικός παράγοντας ήταν η σχετικά κοινή ιδεολογική σύνθεση, στο επίπεδο της εκλογικής βάσης, των δύο (αντι-Δεξιών) πολιτικών δυ-

νάμεων, οι οποίες πρόβαλλαν ως κύριο ιδεολογικό άξονα την αρνητική στάση προς τις ΗΠΑ, τους εκπροσώπους του κεφαλαίου καθώς και την εμπειρία από το μετεμφυλιακό «κράτος της Δεξιάς». Σε συνδυασμό με την απόλυτη απόρριψη της ΝΔ, αυτό δημιούργησε το πραγματικό υπόβαθρο για τη παγίωση της σχηματικής διαμάχης «Δεξιάς και Αντι-Δεξιάς» (Λυριντζής, Νικολακόπουλος 1990).

Παρά το γεγονός ότι οι εκλογές του 1985 δεν μετέβαλαν σημαντικά τον εκλογικό χάρτη, επαλήθευσαν ωστόσο ορισμένες κρίσιμες συσπειρώσεις της εκλογικής επιρροής του ΠΑΣΟΚ, της ΝΔ και του ΚΚΕ. Σε σύγκριση με τις εκλογές του 1981, η ΝΔ αύξησε αισθητά την επιρροή της στα αστικά κέντρα (από 30,9% στο 38,7%). Τα κέρδη της, ωστόσο, στις αγροτικές περιφέρειες ήταν περιορισμένα (42,5% σε σύγκριση με το 39,5% του 1981) και εξηγούνται σχεδόν εξ ολοκλήρου από τη συρρίκνωση της Άκρας Δεξιάς και την απορρόφηση ορισμένων υπολειμμάτων της από την Κεντροδεξιά.

Αντιθέτως, το ΠΑΣΟΚ διατήρησε σε μεγάλο βαθμό την επιρροή του στις αγροτικές περιοχές (46,5% από 48%), αλλά εμφάνισε σημαντική πτώση στα αστικά κέντρα (44,9% από 48,2%), με τις απώλειες να εντοπίζονται κυρίως στα μεσαία και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Η πτώση του ΠΑΣΟΚ στα αστικά κέντρα θα ήταν ακόμα μεγαλύτερη εάν δεν είχε ενισχυθεί σε κάποιο βαθμό από μερικά περιορισμένα, αλλά αξιοσημείωτα κέρδη, τα οποία προέρχονταν από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα που σε προηγούμενες εκλογές είχαν υποστηρίξει το ΚΚΕ. Πράγματι, ενώ η εκλογική επιρροή του ΚΚΕ στις αγροτικές περιφέρειες παρέμενε σταθερή (8,2% το 1985 σε σύγκριση με 8,3% το 1981), εμφάνισε σημαντική πτώση στα αστικά κέντρα (12,2%, σε σύγκριση με το 14,6% το 1981) και μάλιστα σε περιοχές που ως τότε θεωρούνταν ισχυρά προπύργιά του. Η εξέλιξη αυτή οδήγησε το ΚΚΕ στη διαπίστωση ότι «η μήτρα της ΕΑΜικής αντίστασης εξαντλεί το δυναμικό της για να υποστηρίξει το κόμμα μας» και στην απόφαση της υπονόμησης της αντιπαράθεσης «Δεξιάς και Αντι-Δεξιάς» (Λυριντζής, Νικολακόπουλος 1990: 212).

Την ίδια στιγμή, η ΝΔ άρχισε να αντιλαμβάνεται ότι η ιδεολογική χρήση της ιστορίας πλέον λειτουργούσε ευνοϊκά μόνο για το ΠΑΣΟΚ. Το τελευταίο είχε κατορθώσει να επιβάλει ως κυρίαρχη ερμηνεία της ιστορίας την αντιπαράθεση μεταξύ «Δεξιάς και Αντι-Δεξιάς», αντιπαράθεση που έθετε πολλά διλήμματα. Αυτό βέβαια αποτελούσε για το ΠΑΣΟΚ μια εκλογικά επικερδή σύνθεση των αντιθέσεων του παρελθόντος. Έτσι, από τις αρχές του 1986, η ΝΔ προσπάθησε να εκμηδενίσει την πολιτική σημασία αυτών των ρή-

ξεων και να προτάξει το στόχο της «εθνικής συμφιλίωσης». Υιοθέτησε μια προσέγγιση πολιτικής αντιπαράθεσης ριζικά διαφορετική από εκείνη που είχε μέχρι τότε (την οποία είχε εκφράσει με την αποχώρησή της από το Κοινοβούλιο τον Αύγουστο του 1982, όταν αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά η ΕΑΜική αντίσταση). Αυτές οι νέες επιλογές δοκιμάστηκαν με αναπάντεχη επιτυχία στις δημοτικές εκλογές τον Οκτώβριο του 1986, όταν οι υποψήφιοι της ΝΔ εκλέχθηκαν στους τρεις μεγαλύτερους δήμους της χώρας (Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη), όπου έως τότε επικρατούσαν οι δυνάμεις της Κεντροαριστεράς. Στις δημοτικές εκλογές του 1986 παρατηρήθηκαν επίσης μεταβολές στην εκλογική τακτική του ΚΚΕ. Αρνήθηκε να υποστηρίξει τον υποψήφιο του ΠΑΣΟΚ στην Αθήνα στις επαναληπτικές εκλογές του δεύτερου γύρου, εκφράζοντας με αυτό τον συμβολικό τρόπο την αντίθεσή του προς τη λογική της αντιπαράθεσης «Δεξιά, Αντι-Δεξιά».

Αυτές οι εξελίξεις, οι οποίες φανέρωσαν τα όρια του ιστορικού προσανατολισμού των πολιτικών ταυτοτήτων, αποτελούν μέρος μιας γενικότερης μεταμόρφωσης του πολιτικού βίου η οποία έλαβε χώρα κατά τη δεύτερη κυβερνητική θητεία του ΠΑΣΟΚ. Ξεκινώντας με το πρόγραμμα σταθεροποίησης του 1985 και τη συνακόλουθη κρίση στο εργατικό κίνημα, η επιρροή του ΠΑΣΟΚ από το 1986 και μετά μειωνόταν με σταθερό ρυθμό. Την ίδια στιγμή, το κόμμα έχασε την επαφή του με τις συγγενικές ομάδες τόσο της Δεξιάς όσο και της Αριστεράς. Η πολυσυλλεκτικότητά του είχε αρχίσει να φθίνει, ενώ η εικόνα του αρχηγού του δεν είχε την ευρεία απήχηση του παρελθόντος, γεγονός που έγινε ακόμα πιο έντονο από την ασθένεια του Ανδρέα Παπανδρέου το καλοκαίρι του 1988 και από τα σκάνδαλα που αποκαλύφθηκαν την ίδια περίοδο. Παρά το έκδηλα αρνητικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί για το ΠΑΣΟΚ, ιδιαίτερα προς τα τέλη του 1988, τα υπόλοιπα κόμματα δεν φάνηκαν ικανά να απορροφήσουν αυτή τη δυσαρέσκεια κατά το άμεσο χρονικό διάστημα που ακολούθησε. Η ΝΔ δεν έπειθε επαρκώς ούτε τους αναποφάσιστους ψηφοφόρους, ούτε για την ικανότητά της να κυβερνήσει ούτε για τον εκσυγχρονισμό της πολιτικής της εικόνας. Την ίδια στιγμή, το ΚΚΕ και η Ελληνική Αριστερά (ΕΑΡ), όπως πλέον ονομαζόταν το ΚΚΕ Εσωτερικού, συγκρότησαν τον Συνασπισμό της Αριστεράς και της Προόδου, τον Φεβρουάριο του 1989. Ωστόσο, παρά την ευφορία που δημιουργήθηκε λόγω αυτού στις τάξεις της Αριστεράς, ο Συνασπισμός βρέθηκε αντιμέτωπος με την κρίση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», γεγονός που περιορίζει την πολιτική του απήχηση (Βούλγαρης 2002). Οι εξελίξεις

μέχρι τις βουλευτικές εκλογές της 18ης Ιουνίου 1989 φανέρωσαν την έκταση της θεσμικής κρίσης, την κρίση του πολιτικού συστήματος, καθώς και τις τεράστιες δυσκολίες για την υπέρβαση αυτής της κρίσης. Φυσικά, η διαμόρφωση ενός συστήματος αναλογικής εκπροσώπησης, την άνοιξη του 1989, δημιούργησε τις θεσμικές προϋποθέσεις για τον σχηματισμό κυβερνήσεων συνασπισμού. Εντούτοις, δεν υπήρξε η απαραίτητη πολιτική σύγκλιση για κάτι τέτοιο. Γι' αυτό τον λόγο, δεν μπορούσε να λειτουργήσει ως καταλύτης για τη μεταρρύθμιση του πολιτικού συστήματος και την αρμονική λειτουργία των θεσμών. Το κύριο εμπόδιο ήταν η σταδιακά αυξανόμενη αποξένωση των οπαδών του ΠΑΣΟΚ και του Συνασπισμού, η οποία εντάθηκε εξαιτίας των πολιτικών συνθηκών που διαμορφώθηκαν ως αποτέλεσμα των «σκανδάλων» και της «κάθαρσης από τη διαφθορά». Έτσι, την παραμονή των εκλογών του Ιουνίου του 1989, η πλειονότητα των υποστηρικτών του Συνασπισμού αντιμετώπιζε το ΠΑΣΟΚ τελείως αρνητικά, σχεδόν όσο αρνητικά αντιμετώπιζε τη ΝΔ. Συνεπώς, το παραδοσιακό τρικομματικό σύστημα έχασε ένα από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά του — τη διπολική σύγκρουση «Δεξιάς και Αντι-Δεξιάς» (Λυριντζής, Νικολακόπουλος 1990).

ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ 1989-1990

Οι τάσεις που διαμορφώθηκαν κατά την τετραετία 1985-1989 άφησαν το στίγμα τους στο εκλογικό αποτέλεσμα της 18ης Ιουνίου 1989. Η ΝΔ αναδείχθηκε σε πρώτο κόμμα με 44,3% (145 έδρες), αλλά χωρίς να εξασφαλίσει απόλυτη πλειοψηφία. Το ΠΑΣΟΚ πήρε το 39,1% των ψήφων (125 έδρες), καταφέροντας και πάλι να συσπειρώσει μεγάλο μέρος της εκλογικής του βάσης, παρά το γεγονός ότι πολλά στελέχη του είχαν αποχωρήσει από το κόμμα (ο Γεράσιμος Αρσένης, κ.ά.). Τέλος, ο Συνασπισμός με 13,1% (28 έδρες) εμφάνισε σημαντική άνοδο σε σχέση με το 1985. Αυτό ήταν το μεγαλύτερο ποσοστό που κέρδισε η κομμουνιστική αριστερά από το 1974. Αυτή η εκλογική ισχύς κατέστησε την Αριστερά ρυθμιστικό παράγοντα για την επίτευξη κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας.

Όπως και στις προηγούμενες εκλογές, η άνοδος της ΝΔ στις εκλογές της 18ης Ιουνίου υπήρξε μεγαλύτερη στα αστικά κέντρα (4,0% άνοδος σε σύγκριση με το 1985). Δεν κατάφερε, ωστόσο, να προσελκύσει ούτε τις μισές απώλειες του ΠΑΣΟΚ (8,5% πτώση σε σύγκριση με το 1985), σημαντικό μέρος των οποίων απορροφήθηκε

είτε από τον Συνασπισμό είτε από μικρότερα κόμματα. Η άνοδος της ΝΔ και η σχετική πτώση του ΠΑΣΟΚ προήλθε κυρίως από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα των αστικών κέντρων και ειδικότερα από τις πιο δυναμικές τους υποομάδες. Όμως, ανάμεσα στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, η πτώση της δύναμης του ΠΑΣΟΚ υπήρξε αισθητά μικρότερη. Το συνολικό αποτέλεσμα αυτών των μεταβολών ήταν η ισχυροποίηση των έντονων κοινωνικών διαφοροποιήσεων, οι οποίες είχαν αρχίσει ήδη να διαφαίνονται στην εκλογική βάση του ΠΑΣΟΚ το 1985 (τον Ιούνιο του 1985, η δύναμή του κυμαινόταν περίπου στο 45% στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, 35% στα μεσαία και γύρω στο 25% στα υψηλά στρώματα).

Η κυβέρνηση συνεργασίας μεταξύ της ΝΔ και του Συνασπισμού, με πρωθυπουργό τον Τζαννή Τζαννετάκη, υπήρξε σε μεγάλο βαθμό το απροσδόκητο αποτέλεσμα της εκλογικής αναμέτρησης, καθώς και το αποκορύφωμα των μεταβολών που είχαν συντελεστεί στην εκλογική βάση των κομμάτων. Η κυβέρνηση συνεργασίας δεν αποτελούσε βέβαια προαποφασισμένη επιλογή, όπως και δεν θα έπρεπε το αποτέλεσμα του Ιουνίου να θεωρηθεί ότι παρείχε ξεκάθαρη εντολή προς οποιανδήποτε κατεύθυνση. Είναι χαρακτηριστικό ότι, με βάση τις προεκλογικές δημοσκοπήσεις εκείνης της περιόδου, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η ελληνική κοινή γνώμη ανταποκρινόταν στο παράδοξο του Condorcet (δηλαδή, ότι μια κυβέρνηση της ΝΔ ήταν προτιμότερη από μια κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, μια κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ήταν προτιμότερη από μια κυβέρνηση του Συνασπισμού, και μια κυβέρνηση του Συνασπισμού προτιμότερη από μια κυβέρνηση της ΝΔ). Ανεξάρτητα από τις πολιτικές επιλογές σε επίπεδο ηγεσίας, η σύγκλιση των δύο άκρων, της Αριστεράς και της Δεξιάς, κατά τη συγκρότηση της κυβέρνησης Τζαννετάκη, κατέστη δυνατή χάρη αφενός στο βαθύ ρήγμα το οποίο είχε προκληθεί από τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ «Δεξιάς και Αντι-Δεξιάς» και αφετέρου χάρη στην ιδιαίτερη σπουδαιότητα που είχε αποδοθεί στο ζήτημα της «κάθαρσης» (Αναστασάκος κ.ά. 1990).

Στις επόμενες εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στις 5 Νοεμβρίου 1989, η κυβέρνηση συνεργασίας μεταξύ ΝΔ και Συνασπισμού και η καίρια πολιτική απόφαση υπέρ της δικαστικής διευθέτησης των σκανδάλων (με την ποινική δίωξη μεταξύ άλλων και του Ανδρέα Παπανδρέου) βρέθηκαν στο επίκεντρο. Το αποτέλεσμα αυτών των εκλογών φανέρωσε πως το ζήτημα της «κάθαρσης» είχε ήδη κριθεί από εκλογική άποψη τον περασμένο Ιούνιο. Επομένως, λίγα πράγματα θα μπορούσαν να αλλάξουν πλέον σε σχέση με τις πο-

λιτικές προτιμήσεις του εκλογικού σώματος. Το ΠΑΣΟΚ, που βρισκόταν σε θέση άμυνας, συσπείρωσε περισσότερους οπαδούς του και ενίσχυσε τη δύναμή του στο 40,7% με 128 έδρες (σε σχέση με το 39,1% του Ιουνίου), ενώ η ΝΔ, παρά τη συνεχιζόμενη άνοδό της (46,2% σε σχέση με το 44,3% του Ιουνίου) δεν κατάφερε και πάλι να εξασφαλίσει κυβερνητική πλειοψηφία στο Κοινοβούλιο, παραμένοντας στις 148 έδρες και μην έχοντας πλέον τη δυνατότητα περαιτέρω συνεργασίας. Έτσι, μόνον ο Συνασπισμός εμφανιζόταν να υποχωρεί εκλογικά (11,0% και 21 έδρες), καθώς οι απρόβλεπτες πολιτικές επιλογές του το καλοκαίρι του 1989 είχαν κλονίσει την ήδη εύθραυστη ιστορική και κοινωνική συνοχή της εκλογικής βάσης της κομμουνιστικής Αριστεράς.

Οι απώλειες του Συνασπισμού υπήρξαν ένα γενικευμένο φαινόμενο, αλλά απέκτησαν ιδιαίτερη σπουδαιότητα επειδή σε πολλές περιπτώσεις συνδυάστηκαν με μια σαφή κοινωνική διαφοροποίηση, καθώς και επειδή ήταν σημαντικές στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Συνεπώς, η δύναμη της κομμουνιστικής Αριστεράς, κυρίως ανάμεσα στους ψηφοφόρους της εργατικής τάξης της πρωτεύουσας, έφτασε τον Νοέμβριο του 1989 στα χαμηλότερα επίπεδά της από την εποχή του Εμφυλίου. Αυτές οι απώλειες του Συνασπισμού επέτρεψαν την άνοδο του ΠΑΣΟΚ και κάλυψαν τις διαρροές του προς τη ΝΔ, ιδίως από τις αγροτικές περιφέρειες και τα μεσαία στρώματα.

Οι πολιτικές εξελίξεις μετά τον Νοέμβριο του 1989 δεν στερούσαν εκπλήξεων σε σχέση με το τρίμηνο που προηγήθηκε. Ο σχηματισμός της «Οικουμενικής» Κυβέρνησης με τον Ξενοφώντα Ζολώτα ως Πρωθυπουργό, και τη συμμετοχή της ΝΔ, του ΠΑΣΟΚ και του Συνασπισμού, ένα ακόμα χωρίς προηγούμενο γεγονός στη μεταπολεμική ιστορία της χώρας, άμβλυσε την έντονη πόλωση που επικρατούσε και θόλωσε σε μεγάλο βαθμό τις «διαχωριστικές γραμμές» που την τροφοδοτούσαν. Τα κρίσιμα προβλήματα της οικονομίας βρέθηκαν στη πρώτη γραμμή προτεραιότητας, ενώ την ίδια στιγμή η Οικουμενική Κυβέρνηση διέψευδε συνεχώς τις ελπίδες που είχε δημιουργήσει για την αντιμετώπιση της κρίσης. Η παρατεταμένη κυβερνητική και πολιτική αστάθεια ενίσχυσε το δίλημμα «κυβέρνηση ή ακυβερνησία», το οποίο αποτελούσε το κεντρικό προεκλογικό σύνθημα της ΝΔ. Την ίδια στιγμή, ο δισταγμός και οι αμοιβαίες επιφυλάξεις του ΠΑΣΟΚ και του Συνασπισμού όσον αφορούσε μια ενδεχόμενη επαναπροσέγγισή τους υπονόμισαν το σχήμα μιας εναλλακτικής κυβέρνησης συνασπισμού των δύο κομμάτων έναντι του ενδεχομένου μιας αυτοδύναμης κυβέρνησης της ΝΔ.

Οι τρίτες εκλογές σε λιγότερο από έναν χρόνο πραγματοποιήθηκαν στις 8 Απριλίου του 1990. Υποκινήθηκαν από τη ΝΔ λόγω των περιπλοκών που προέκυψαν από την εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας. Παρά το γεγονός ότι οι μετακινήσεις του εκλογικού σώματος σε σχέση με τον Νοέμβριο ήταν πολύ περιορισμένες (μόνον 3-4 στους 100 ψηφοφόρους έδωσαν την ψήφο τους σε άλλο κόμμα), η ΝΔ κατάφερε να αυξήσει ελαφρώς τη δύναμή της, αγγίζοντας το 46,9% (150 έδρες) και να αποκτήσει τελικά κυβερνητική πλειοψηφία όταν ο μοναδικός βουλευτής της Κεντροδεξιάς που εκλέχτηκε από τη Δημοκρατική Ανάπτυξη (ΔΗΑΝΑ) προσχώρησε στη ΝΔ. Η ΔΗΑΝΑ ήταν μια ομάδα πολιτικών που είχαν αποχωρήσει από τη ΝΔ μετά τις εκλογές του 1985, με ηγέτη τον Κωστή Στεφανόπουλο, μετέπειτα Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Η άνοδος της ΝΔ οφειλόταν στο ότι κατάφερε να διεισδύσει στο πολιτικό πεδίο του ΠΑΣΟΚ και την ίδια στιγμή να προσελκύσει ένα μικρό αλλά καθόλου αμελητέο ποσοστό οπαδών του Συνασπισμού κυρίως από τα μεσαία και υψηλά κοινωνικά στρώματα της πρωτεύουσας. Η διαρροή ψηφοφόρων από τον Συνασπισμό προς τη ΝΔ θα ήταν αδιανόητη σε άλλες περιόδους, καθώς θα ερχόταν σε αντίθεση με τη σταθερή συγκρότηση των πολιτικών δυνάμεων σε κόμματα. Αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως πρώιμο σύμπτωμα της ευρείας εκλογικής ρευστότητας που χαρακτήρισε τις εκλογές της περιόδου που ακολούθησε (Αναστασάκος κ.ά. 1990).

Η πτώση ενός κόμματος ύστερα από οκτώ χρόνια διακυβέρνησης και η μεταβίβαση της εξουσίας σε άλλο κόμμα αποτελούν φυσική εξέλιξη της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Ωστόσο, η ήττα του ΠΑΣΟΚ τον Ιούνιο του 1989 και η ανατροπή των ισορροπιών υπέρ της ΝΔ δεν μπορούν να αποδοθούν αποκλειστικά στη διαδικασία της «φυσιολογικής» φθοράς που υφίσταται ένα κόμμα που βρίσκεται στην εξουσία. Προέρχονται επίσης από βαθύτερες κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές ανακατατάξεις οι οποίες διαμορφώθηκαν και επηρεάστηκαν από το διεθνές κλίμα της δεκαετίας του 1980, όταν στη Δύση κυριαρχούσε ο φιλελευθερισμός ή ο νεοφιλελευθερισμός και η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» (Βούλγαρης 2002).

Η κυριαρχία της ΝΔ στις εκλογές του Απριλίου του 1990 ήταν συνέπεια των παραπάνω ανακατατάξεων. Γι' αυτό τον λόγο, η κυβέρνηση που σχηματίστηκε με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη εξασφάλισε μια περίοδο χάριτος που άφησε το στίγμα της στις δημοτικές εκλογές που ακολούθησαν τον Οκτώβριο. Ενδυνα-

μωμένη από την επιτυχία της, η κυβέρνηση της ΝΔ άλλαξε τον εκλογικό νόμο και επανέφερε το σύστημα της ενισχυμένης πλειοψηφίας του 1985 (που παρείχε αυξημένες έδρες στο πλειοψηφούν κόμμα). Από τη μια, προσέθεσε στο εκλογικό σύστημα το «κατώφλι του 3%», αναγκαίο ποσοστό για την εκπροσώπηση ενός κόμματος στο Κοινοβούλιο και, από την άλλη, μια διαδικασία που εξασφάλιζε αξιοσέβαστη εκπροσώπηση για τα μικρά κόμματα με την ίδια σχεδόν αναλογικότητα όπως και στο σύστημα του 1989-1990. Σκοπός αυτής της διαδικασίας ήταν να αποτρέψει μια ενδεχόμενη συνεργασία μεταξύ ΠΑΣΟΚ και Συνασπισμού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ 1974-2004

Α. 1974-1985	17.11.1974		20.11.1977		18.10.1981		2.6.1985	
	%	Έδρες	%	Έδρες	%	Έδρες	%	Έδρες
Κόμμα								
Ακρα Δεξιά	1,1	—	6,3	5	1,7	—	0,6	—
ΝΔ	54,4	216	41,8	171	35,9	115	40,8	126
ΕΚ-ΝΔ/ΕΔΗΚ	20,4	61	12,0	16	—	—	—	—
ΠΑΣΟΚ	13,6	15	25,3	93	48,1	172	45,8	161
Ενωμένη Αριστερά	9,5	8	—	—	—	—	—	—
ΚΚΕ	—	—	9,4	11	10,9	13	9,9	12
ΚΚΕ εσ.	—	—	2,7	2	1,3	—	1,8	1
Άλλα	1,0	—	2,5	2	2,1	—	1,1	—
Σύνολο	100,0	300	100,0	300	100,0	300	100,0	300

Β. 1989-1990	18.6.1989		5.11.1989		8.4.1990	
	%	Έδρες	%	Έδρες	%	Έδρες
Κόμμα						
ΝΔ	44,3	145	46,2	148	46,9	150
ΠΑΣΟΚ	39,1	125	40,7	128	39,3*	125**
Συνασπισμός	13,1	28	11,0	21	10,6*	21**
Κόμμα Οικολόγων	—	—	0,6	1	0,8	1
ΔΗΑΝΑ	1,0	1	—	—	0,7	1
Ανεξάρτητοι Μουσουλμάνοι	0,5	1	0,5	1	0,7	2
Άλλα	2,0	—	1,0	1	1,0	—
Σύνολο	100,0	300	100,0	300	100,0	300

Γ. 1993-2004	10.10.1993		22.9.1996		9.4.2000		7.3.2004	
	%	Έδρες	%	Έδρες	%	Έδρες	%	Έδρες
Κόμμα								
ΠΑΣΟΚ	46,8	170	41,5	162	43,8	158	40,5	117
ΝΔ	39,3	111	38,1	108	42,7	125	45,4	165
ΠΟΛΑΝ	4,8	10	2,9	—	—	—	—	—
ΚΚΕ	4,5	9	5,6	11	5,5	11	5,9	12
Συνασπισμός	2,9	—	5,1	10	3,2	6	3,3	6
ΔΗΚΚΙ	—	—	4,4	9	2,7	—	1,8	—
Άλλα	1,4	—	2,2	—	2,1	—	3,1	—
Σύνολο	100,0	300	100,0	100,0	300	300	100,0	300

Σημειώσεις: * Στα ποσοστά του ΠΑΣΟΚ και του Συνασπισμού συνυπολογίζονται και τα επιμέρους ποσοστά από τους υποψηφίους που υποστήριξαν και τα δύο κόμματα στις μονοεδρικές περιφέρειες.

** Ο αριθμός των εδρών περιλαμβάνει τους τέσσερις βουλευτές που υποστηρίχτηκαν από τον Συνασπισμό και το ΠΑΣΟΚ στις μονοεδρικές περιφέρειες.

Η ΡΙΖΙΚΗ ΜΕΤΑΣΤΡΟΦΗ 1990-1993

Η περίοδος χάριτος για την κυβέρνηση Μητσοτάκη διήρκεσε εντούτοις μόλις ένα χρόνο, δεδομένου ότι βρέθηκε αντιμέτωπη με τις προκλήσεις του διεθνούς περιβάλλοντος (τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, κτλ.), τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις στον τομέα της ελληνικής οικονομίας (ιδιωτικοποιήσεις) και τις ταχείες αλλαγές που συνέβαιναν στην ελληνική κοινωνία (από χώρα που παρήγαγε μετανάστες η Ελλάδα μετατράπηκε σε χώρα που δεχόταν οικονομικούς μετανάστες). Η γρήγορη πτώση της δημοτικότητας της κυβέρνησης, η οποία είχε ήδη διαφανεί σε δημοσκοπήσεις από τα μέσα του 1991, και κυρίως η τελική κατάληξη του ζητήματος της «κάθαρσης» με την απαλλαγή του Ανδρέα Παπανδρέου στις αρχές του 1992 μετέβαλλαν ριζικά τους όρους του πολιτικού ανταγωνισμού (Λούλης 1995). Την ίδια στιγμή, από τα τέλη του 1991, η αναθέρμανση της διαμάχης για το όνομα της πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (ΠΓΔΜ) προκάλεσε σημαντικές εντάσεις στο εσωτερικό της ΝΔ, οι οποίες οδήγησαν στην αποπομπή του Αντώνη Σαμαρά από το Υπουργείο Εξωτερικών τον Απρίλιο του 1991. Το ζήτημα του ονόματος της ΠΓΔΜ απέκτησε δημόσια διάσταση κατά την περίοδο εκείνη (με τεράστιες λαϊκές συγκεντρώσεις), δημιουργώντας ένα ευρύ διακομματικό εθνι-

κιστικό ρεύμα, το οποίο έκτοτε αποτελεί (κυρίως σε λανθάνουσα μορφή) μόνιμο χαρακτηριστικό της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.

Η μεταστροφή του πολιτικού κλίματος, εκτός από τις δημοσκοπήσεις, φάνηκε καθαρά και από τις επαναληπτικές εκλογές που υποκίνησε το ΠΑΣΟΚ στη Β' εκλογική περιφέρεια των Αθηνών τον Απρίλιο του 1992 (όταν αφαιρέθηκε η βουλευτική έδρα από τον Δημήτρη Τσοβόλα). Ακριβώς δύο χρόνια μετά την εκλογική του ήττα, το ΠΑΣΟΚ αύξησε εντυπωσιακά τις ψήφους του (από 300.000 σε περίπου 400.000) παρότι η συγκεκριμένη εκλογή είχε μόνο συμβολική αξία. Αυτή η αύξηση οφειλόταν πρωταρχικά στη στήριξη που του παρείχε σημαντικό μέρος των ψηφοφόρων του (πρώην ενωμένου) Συνασπισμού — που είχε διασπαστεί το καλοκαίρι του 1991 — και σε μικρή μεταστροφή ψηφοφόρων που είχαν ψηφίσει ΝΔ το 1990. Λαμβάνοντας κανείς υπόψη τα παραπάνω, θα μπορούσε να διαγνώσει με γενικούς όρους από τον Απρίλιο του 1992 τα στοιχεία που θα καθόριζαν το αποτέλεσμα των εκλογών της 10ης Οκτωβρίου 1993.

Κατά την περίοδο που ακολούθησε, η εσωτερική κρίση της ΝΔ προσέλαβε ακόμα πιο έντονη μορφή με την παραίτηση του Σαμαρά από τη βουλευτική του έδρα τον Οκτώβριο του 1992. Ο Σαμαράς άρχισε να οργανώνει ένα νέο κόμμα, ιδρύοντας τελικά, τον Ιούνιο του 1993, την Πολιτική Άνοιξη (ΠΟΛΑΝ). Με δεδομένο τον νέο εκλογικό νόμο, «το κατώφλι του 3%», η επιβίωση του κόμματος του Σαμαρά εξασφαλίστηκε. Και τούτο σήμαινε την αντίστροφη μέτρηση για την κοινοβουλευτική πλειοψηφία της κυβέρνησης Μητσοτάκη. Τελικά, τον Σεπτέμβριο του 1993, οι διαδοχικές παραιτήσεις και οι αποχωρήσεις από τη ΝΔ πολιτικών φίλων του Σαμαρά οδήγησαν στην πτώση της κυβέρνησης, η οποία με τη σειρά της οδήγησε στη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη πρόωρων εκλογών.

Στις εκλογές της 10ης Οκτωβρίου 1993, το ΠΑΣΟΚ επικράτησε με 46,9% (170 έδρες), το δεύτερο καλύτερο αποτέλεσμα της εκλογικής ιστορίας του. Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ επιδείνωσε τη συρρίκνωση της κομμουνιστικής Αριστεράς — τα δύο μέρη (ΚΚΕ και Συνασπισμός) στα οποία είχε χωριστεί ο άλλοτε ενωμένος Συνασπισμός δεν ξεπέρασαν σε σύνολο το 7,5%, σε σχέση με το 11,0% του 1990. Επίσης, στα κέρδη του ΠΑΣΟΚ προστέθηκαν και οι διαρροές ψηφοφόρων από τη ΝΔ. Αυτά τα εκλογικά κέρδη, ωστόσο, δεν μετέβαλαν την

τερων και των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων. Το 1993, το ΠΑΣΟΚ παρουσίαζε σαφείς δομικές ομοιότητες με το ΠΑΣΟΚ του 1989-1990, συνιστώντας με απλούς όρους μια διευρυμένη εκδοχή του εαυτού του. Το κόμμα απομακρύνθηκε από τη διαταξική συμμαχία που είχε διαμορφώσει στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του Πίνακα 2, το κύριο μέρος της εκλογικής επιρροής του ΠΑΣΟΚ βρίσκεται στους μισθωτούς (με εξαίρεση τα υψηλόβαθμα στελέχη του ιδιωτικού τομέα) και γενικότερα στα χαμηλόμισθα κοινωνικά στρώματα (για παράδειγμα τους χαμηλόμισθους συνταξιούχους).

Παρά την εκλογική της ήττα (39,3% και 111 έδρες), η ΝΔ κατάφερε σε μεγάλο βαθμό να περιορίσει τις διαρροές της προς το ΠΑΣΟΚ. Εντούτοις, αυτό δεν συνέβη για ένα σημαντικό μέρος της εκλογικής της βάσης, η οποία μετακινήθηκε προς τη νεοϊδρυθείσα ΠΟΛΑΝ, παρά την έντονη πικρία της ΝΔ απέναντί της. Πράγματι, εάν τα δύο αυτά κόμματα (ΝΔ και ΠΟΛΑΝ) εξεταστούν ως ενιαίο κόμμα, η συνολική εκλογική δύναμη τους ήταν σχεδόν ίδια με τα ποσοστά της ΝΔ τον Ιούνιο του 1989.

Οι εκλογές του 1993 ήταν οι πρώτες μιας περιόδου κατά την οποία εμφανίστηκε ένας βασικός παράγοντας διαφοροποίησης: η ευρεία κάλυψη της προεκλογικής εκστρατείας από τα ιδιωτικά τηλεοπτικά κανάλια. Ωστόσο, όπως διαφαίνεται από τις προηγούμενες παρατηρήσεις, αυτές οι εκλογές σηματοδότησαν σε μεγάλο βαθμό μια ριζική μεταστροφή των ψηφοφόρων, χωρίς ριζικές ανακατανομές στη κοινωνική σύνθεση της επιρροής των κομμάτων. Οι πιο θεμελιώδεις διαφορές διαπιστώνονται σε ζητήματα πολιτικής κουλτούρας, όπως είναι η μείωση του ενδιαφέροντος για την πολιτική, η άμβλυνση των κομματικών ταυτοτήτων και η δεδομένη εσωτερική αστάθεια των πολιτικών κομμάτων. Κλασικό παράδειγμα αποτελεί η δυνατότητα της εκλογικής επιβίωσης ενός πρόσφατα ιδρυθέντος κόμματος (ΠΟΛΑΝ) στις παρυφές του συντηρητικού κόμματος (σε αντίθεση με την ανεπιτυχή εκλογική διαδρομή της ΔΗΑΝΑ λίγα χρόνια νωρίτερα), καθώς και η συρρίκνωση της κομμουνιστικής Αριστεράς, η οποία σημείωσε τα χαμηλότερα μεταπολεμικά της ποσοστά. Το ΚΚΕ περιορίστηκε στο 4,5% (9 έδρες), χαμηλότερα ακόμα και από το 1936, ενώ ο Συνασπισμός με 2,9% δεν κατάφερε καν να εκπροσωπηθεί στο Κοινοβούλιο (λόγω του εκλογικού ορίου του 3%).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΠΕΔΟ ΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΩΝ ΨΗΦΟΦΟΡΩΝ
ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΔ 1993-2004

	ΠΑΣΟΚ				ΝΔ			
	1993	1996	2000	2004	1993	1996	2000	2004
Σύνολο	46,8	41,5	43,8	40,5	39,3	38,1	42,7	45,4
Εκπαίδευση								
Πρωτοβάθμια	51,9	46,5	45,9	45,1	37,2	36,2	42,8	44,8
Δευτεροβάθμια	47,2	40,8	44,0	42,1	39,5	38,9	43,1	44,8
Τριτοβάθμια	41,4	38,2	41,2	36,2	41,4	38,8	42,4	46,6
Απασχόληση								
Χαμηλόβαθμοι Δημ. Τομέα	58,3	53,7	53,5	52,6	31,9	33,1	37,4	39,6
Χαμηλόβαθμοι Ιδιωτ. Τομέα	51,1	43,2	47,4	42,6	32,7	32,3	36,9	40,2
Υψηλόβαθμοι Δημ. Τομέα	48,8	46,1	46,2	41,7	35,5	33,4	36,3	42,9
Υψηλόβαθμοι Ιδιωτ. Τομέα	37,1	35,1	41,4	35,0	39,6	37,3	41,0	46,7
Αγρότες	43,9	38,3	38,2	40,6	45,2	46,1	50,8	52,3
Έμποροι, Τεχνίτες	46,8	38,5	38,5	41,6	37,2	37,9	41,6	45,5
Αυτοαπασχολούμενοι	36,6	36,2	36,2	29,8	42,0	38,7	43,4	52,1
Άνεργοι	46,0	38,9	36,9	38,8	37,1	36,2	43,5	44,9
Φοιτητές	36,7	37,0	41,9	43,6	45,1	40,3	44,1	37,8
Νοικοκυρές	46,6	41,5	43,2	42,6	44,5	44,0	48,7	49,4
Συνταξιούχοι (χαμηλόμισθοι)	54,3	49,0	46,6	44,0	35,1	33,6	41,7	43,9
Συνταξιούχοι (υψηλόμισθοι)	40,6	36,2	40,2	32,7	50,4	47,6	49,2	56,4

Πηγή: Τα Exit Polls της εταιρείας Opinion για τον τηλεοπτικό σταθμό MEGA στις εκλογές του 1996, 2000 και 2004. Για τις εκλογές του 1993 χρησιμοποιούνται αναδρομικά τα στοιχεία από τα αντίστοιχα exit polls που πραγματοποιήθηκαν στις ευρωεκλογές του Ιουνίου 1994.

Η ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΤΙΚΗ ΕΚΔΟΧΗ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ

Μετά τις εκλογές του 1993 και κατά τη διάρκεια της τελευταίας κυβέρνησης του Ανδρέα Παπανδρέου (Οκτώβριος 1993-Ιανουάριος 1996), τα συμπτώματα της πολιτικής κρίσης είχαν αρχίσει να γίνονται αισθητά, τόσο σε εκλογικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο εκπροσώπησης. Στις ευρωεκλογές του Ιουνίου 1994 σημειώθηκε ραγδαία πτώση των δύο μεγάλων κομμάτων (το ΠΑΣΟΚ από το 46,9% έπεσε στο 37,7% και η ΝΔ από το 39,3% στο 32,9%), η οποία συνιστά σαφή ένδειξη της αυξανόμενης ρευστότητας που επιζητούσε τους κατάλληλους τρόπους για να εκφραστεί. Την ίδια στιγμή, η άμεση πτώση

της δημοτικότητας της κυβέρνησης δεν είχε κανέναν θετικό αντίκτυπο για τη ΝΔ, στην ηγεσία της οποίας βρισκόταν πλέον μετά την εκλογική της ήττα ο Μιλτιάδης Έβερτ.

Η λανθάνουσα κρίση του πολιτικού συστήματος κορυφώθηκε στις αρχές του 1996 όταν το ΠΑΣΟΚ αναγκάστηκε να προχωρήσει σε εκλογή νέου προέδρου, λόγω της ασθένειας του Ανδρέα Παπανδρέου. Η εκλογή του Κώστα Σημίτη ως πρωθυπουργού στις 18 Ιανουαρίου 1996 άλλαξε δραστικά το πολιτικό κλίμα. Αυτή η αλλαγή εκφράστηκε επίσης σταδιακά με μεταστροφή της φθίνουσας εκλογικής επιρροής του ΠΑΣΟΚ, ιδιαίτερα μάλιστα αν λάβουμε υπόψη πως το κόμμα είχε επιπλέον να αντιμετωπίσει την ύπαρξη ενός νέου κόμματος (με λαϊκιστικές τάσεις), το οποίο είχε ιδρυθεί από τον πρώην υπουργό του ΠΑΣΟΚ Δημήτρη Τσοβόλα (Δημοκρατικό Κοινωνικό Κίνημα — ΔΗΚΚΙ). Εκμεταλλευόμενος την ευνοϊκή συγκυρία που δημιουργήθηκε το πρώτο εξάμηνο του 1996, ο Σημίτης, μετά και την εκλογή του ως προέδρου του ΠΑΣΟΚ (η οποία με έναν συμβολικό τρόπο πραγματοποιήθηκε λίγες μέρες μετά τον θάνατο του Παπανδρέου), προκήρυξε πρόωρες εκλογές για τις 22 Σεπτεμβρίου 1996. Από την άποψη της προεκλογικής εκστρατείας, οι εκλογές αυτές υπήρξαν όντως οι πρώτες μιας νέας περιόδου, με την τηλεόραση (κυρίως την ιδιωτική) να διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο, με την ευρεία χρήση τηλεοπτικών πολιτικών διαφημίσεων και την καθιέρωση ενός τηλεοπτικού διαλόγου (debate) μεταξύ των πολιτικών αρχηγών. Γι' αυτό τον λόγο, και σε αντίθεση με προηγούμενες προεκλογικές αναμετρήσεις που χαρακτηρίζονταν από μαζικές κινητοποιήσεις και συγκεντρώσεις, οι συγκεκριμένες εκλογές αποκαλέστηκαν «εκλογές της πολυθρόνας».

Στις εκλογές του 1996, το ΠΑΣΟΚ, ανακτώντας τη στήριξη ενός σημαντικού μέρους της εκλογικής του βάσης, κατάφερε να κερδίσει με ποσοστό 41,5% (162 έδρες), ενώ η ΝΔ παρέμεινε στα επίπεδα των προηγούμενων εκλογών, με ελάχιστη μείωση της δύναμής της (38,1% και 108 έδρες). Ωστόσο, το βασικό χαρακτηριστικό αυτών των εκλογών, που τις διαφοροποιεί απ' όλες τις προηγούμενες, ήταν η ευρεία ρευστότητα μεγάλου μέρους του εκλογικού σώματος προς όλες τις κατευθύνσεις. Όπως φάνηκε και από τα exit polls, η ρευστότητα σε ατομικό επίπεδο ήταν σαφώς μεγαλύτερη από τη σχετικά περιορισμένη ρευστότητα σε συλλογικό επίπεδο. Συνολικά, το 16% των ψηφοφόρων άλλαξαν την κομματική τους προτίμηση σε σχέση με τους ψηφοφόρους του 1993, χωρίς αυτή η αλλαγή να αντικατοπτρίζει τη δημιουργία ενός ισχυρού εκλογικού ρεύματος υπέρ κάποιου συγκεκριμένου κόμματος.

κριμένου κόμματος, όπως είχε συμβεί για παράδειγμα στις εκλογές του 1981. Επομένως, για πρώτη φορά, οι μετακινήσεις πραγματοποιήθηκαν αμφίδρομα μεταξύ ΠΑΣΟΚ και ΝΔ (χωρίς να μεταβάλλουν τις ισορροπίες), αλλά επίσης και μεταξύ του ΠΑΣΟΚ και των δύο κομμάτων της κομμουνιστικής Αριστεράς, τα οποία βγήκαν κερδισμένα από αυτές τις ανταλλαγές, με το ΚΚΕ και κερδίζει το 5,6% (11 έδρες) και τον Συνασπισμό το 5,1% (10 έδρες). Σε αυτές τις εκλογές, επιβεβαιώθηκε επίσης η εσωτερική αστάθεια των κομμάτων, ενδεικτική της οποίας υπήρξε η επιτυχία του ΔΗΚΚΙ, το οποίο απέσπασε το 4,4% των ψήφων (κυρίως από πρώην ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ) και εξασφάλισε κοινοβουλευτική εκπροσώπηση (9 έδρες). Έτσι, το συνολικό ποσοστό των δύο μεγάλων κομμάτων μειώθηκε για πρώτη φορά μετά το 1981 κάτω από το συμβολικό όριο του 80%, ενώ το ένα τρίτο των εκλογών δήλωσε κατά την ημέρα των εκλογών ότι δεν ένιωθαν «κοντά» στο κόμμα το οποίο είχαν μόλις ψηφίσει (βλ. Πίνακα 3). Αυτές ήταν οι πρώτες ενδείξεις μια πιθανής αποσυσπείρωσης, η οποία, ωστόσο, κατέληξε σχετικά σύντομα σε μια ελαφρά επανασυσπείρωση.

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν στην εκλογική βάση των κομμάτων οδήγησαν επίσης σε διαδικασία επαναπροσδιορισμού της κοινωνικής τους επιρροής. Η βασική της κατεύθυνση οδηγούσε στη σχετική ενίσχυση του ΠΑΣΟΚ στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, όπου η δύναμή του, ακόμα και το 1993, παρέμενε σε χαμηλά επίπεδα, και σε πτώση στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα (μέρος των οποίων στράφηκαν προς το ΔΗΚΚΙ), τα οποία κατά την προηγούμενη περίοδο αποτελούσαν το κύριο σώμα της κοινωνικής συμμαχίας που αυτό αντιπροσώπευε (βλ. Πίνακα 2). Βεβαίως, παρ' όλες τις αλλαγές, το ΠΑΣΟΚ παρέμενε η ισχυρότερη δύναμη στους μισθωτούς, αφού η ΝΔ πολύ δύσκολα μπορούσε να διασπάσει το στενό πλαίσιο της παραδοσιακής εκλογικής επιρροής της, καθώς διατηρούσε τους αγρότες και μερικά πλατιά στρώματα του οικονομικά ανενεργού πληθυσμού (νοικοκυρές και υψηλόμισθους συνταξιούχους) ως το κύριο εκλογικό ακροατήριό της.

Οι αλλαγές που ξεκίνησαν το 1996 ολοκληρώθηκαν τέσσερα χρόνια αργότερα, στις εκλογές της 9ης Απριλίου 2000, τις πιο απρόβλεπτες εκλογές των τελευταίων τριάντα χρόνων. Η πολιτική που εφαρμόσε η κυβέρνηση Σημίτη την περίοδο 1996-2000 στόχευε πρωταρχικά στην (τελικά επιτυχή) είσοδο της Ελλάδας στην ευρωζώνη. Παρά τις οικονομικές δυσκολίες που παρουσιάστηκαν σε επίπεδο κοινής

κανόνας μέχρι το φθινόπωρο του 1999), οι πολιτικές επιλογές του Σημίτη οδήγησαν στο τέλος της τετραετίας σε ένα σημαντικό εκλογικό επίτευγμα: Το ΠΑΣΟΚ αύξησε τη δύναμή του στις εκλογές του 2000 (43,8% και 158 έδρες) κερδίζοντας έστω και οριακά την ανακάμπτουςα ΝΔ (42,7% και 125 έδρες), αρχηγός της οποίας ήταν από το 1997 ο Κώστας Καραμανλής.

Αυτή η επιτυχία του ΠΑΣΟΚ οφείλεται κυρίως στην επέκταση της επιρροής του στα σχετικά προνομιούχα τμήματα του πληθυσμού (για παράδειγμα, το ΠΑΣΟΚ σημείωσε τα μεγαλύτερα ποσοστά του από το 1981 στους υψηλά αμειβομένους του ιδιωτικού τομέα). Οι αλλαγές στην κοινωνική βάση των κομμάτων ήταν ακόμα πιο σαφείς από την ανάλυση των κομματικών προτιμήσεων βάσει μορφωτικού επιπέδου (βλ. Πίνακα 2). Το 1993, η εκλογική επιρροή του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ, με βάση τη μόρφωση, ήταν εκ διαμέτρου αντίστροφη, ενώ στις εκλογές του 2000 τα δύο κόμματα παρουσίαζαν μεγάλες ομοιότητες. Σε κάθε περίπτωση, παρά τη σύγκλιση των δύο μεγάλων κομμάτων, και όχι μόνον όσον αφορά τις πολιτικές προτάσεις αλλά και τη σύνθεση της εκλογικής τους βάσης, η οξεία και απρόβλεπτη μορφή την οποία πήραν οι εκλογές του 2000 οδήγησε σε σαφή ενίσχυση του δικομματικού συστήματος και σε κάμψη της αποξένωσης από τα κόμματα (Πίνακας 3). Εντούτοις, το γεγονός αυτό δεν μείωσε τις διαστάσεις της ατομικής ρευστότητας που κυμάνθηκε πάλι στο 17% του συνόλου του εκλογικού σώματος, ενώ συνεχίστηκαν οι μετακινήσεις μεταξύ των δύο κομμάτων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΤΑΥΤΙΣΗ, 1996-2004

(Ψηφοφόροι που την ημέρα των εκλογών δηλώνουν ότι αισθάνονται «κοντά» στο κόμμα το οποίο ψηφίσαν)

	1996	2000	2004
Σύνολο Ψήφων	63,6	71,0	74,6
ΝΔ	67,3	74,8	76,8
ΠΑΣΟΚ	66,9	71,3	76,8
ΚΚΕ	69,2	75,5	74,3

Πηγή: Τα Exit Polls της εταιρείας Opinion για τον τηλεοπτικό σταθμό MEGA στις εκλογές του 1996, 2000 και 2004.

δίσει τις εκλογές του 2000 είναι το στοιχείο εκείνο που του έλειψε στην τετραετία που ακολούθησε. Έτσι, από τις αρχές του 2001 οι αρνητικές για την κυβέρνηση δημοσκοπήσεις συνιστούσαν αναμφισβήτητη σταθερά της πολιτικής σκηνής, μαζί με τη συνεχώς αυξανόμενη επιρροή της ΝΔ. Η εξέλιξη αυτή οδήγησε τον πρωθυπουργό Κώστα Σημίτη να παραδώσει την ηγεσία του ΠΑΣΟΚ, τον Δεκέμβριο του 2003, στον μέχρι τότε υπουργό Εξωτερικών Γιώργο Παπανδρέου. Αν και αυτή η αλλαγή φάνηκε να περιορίζει, έστω και σε πολύ μικρό βαθμό το μέγεθος της αναμενόμενης εκλογικής ήττας, δεν αποδείχθηκε ικανή να ανατρέψει την αλλαγή των κομματικών προτιμήσεων που είχε ήδη παγιωθεί. Ως συνέπεια, η επικράτηση της ΝΔ στις εκλογές της 7ης Μαρτίου 2004 (45,4% και 165 έδρες) υπήρξε αποτέλεσμα μιας σημαντικής απώλειας ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ (περίπου το 12% απ' όσους είχαν ψηφίσει ΠΑΣΟΚ το 2000), οι περισσότεροι από τους οποίους ανήκαν στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό και συγκεκριμένα στις πιο δυναμικές υποομάδες του, όπως οι αυτοαπασχολούμενοι και οι υψηλά αμειβόμενοι του ιδιωτικού τομέα. Αντιθέτως, στα οικονομικά ασθενέστερα στρώματα του πληθυσμού οι απώλειες της επιρροής του ΠΑΣΟΚ ήταν αισθητά πιο περιορισμένες, χωρίς αυτό να συνεπάγεται κάποια ριζική μεταστροφή προς τα χαρακτηριστικά της περιόδου 1989-1990.

Επομένως, παρά τις ομοιότητες που παρατηρούνται στη συνολική εκλογική δύναμη των δύο μεγάλων κομμάτων σε χρονικό διάστημα 15 ετών, οι διαφορές τους είναι καθοριστικές. Η ηγεσία τους, τα πολιτικά στελέχη, ο πολιτικός τους λόγος, η κοινωνική σύνθεση της εκλογικής τους βάσης και οι ιδεολογικές τους διακηρύξεις έχουν μεταβληθεί ριζικά κατά τη διάρκεια αυτών των χρόνων. Και εάν τα 2/3 του εκλογικού σώματος συνεχίζουν να δηλώνουν, τουλάχιστον στα exit polls, την ακλόνητη πίστη τους στο κόμμα που επέλεξαν («έτσι ψηφίζω πάντα»), το 1/3 του πληθυσμού που απομένει —ιδιαίτερα οι νεότεροι ψηφοφόροι και τα σχετικά πιο μορφωμένα κοινωνικά στρώματα— αναλόγως της κατεύθυνσης προς την οποία κάθε φορά κινείται καθορίζει εντέλει την έκβαση των εκλογών σήμερα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναστασάκος, Γ., Γ. Βούλγαρης, Η. Νικολακόπουλος 1990. «Εκλογές 1989-1990», ειδική έκδοση για *Ta Néa*.
- Βούλγαρης, Γ. 2002. *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*. Αθήνα, Θεμέλιο.
- Clogg, R. 1987. *Parties and Elections in Greece. The Search for Legitimacy*. London, C. Hurst and Co.
- Featherstone, K., D. Katsoudas (επιμ.) 1985. *Political Change in Greece: Before and After the Colonels*. London, Croom Helm.
- Λούλης, Γ. 1995. *Η κρίση της πολιτικής στην Ελλάδα. Εκλογές, κοινή γνώμη, πολιτικές εξελίξεις 1980-1995*. Αθήνα, Ι. Σιδέρης.
- Lyrantzis, Ch. 1984. «Between Socialism and Populism: The Rise of the Panhellenic Socialist Movement», διδακτορική διατριβή, University of London.
- Λυριντζής, Χ., Η. Νικολακόπουλος (επιμ.) 1990. *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*. Αθήνα, Θεμέλιο.
- Mavrogordatos, G. Th. 1983. *The Rise of the Green Sun. The Greek Election of 1981*. London, King's College Press.
- Mavrogordatos, G. Th. 1984. «The Greek Party System: A Case of Limited but Polarized Pluralism?», *West European Politics* 7:4, 156-169.
- Νικολακόπουλος, Η. 1984. *Άτλας των Βουλευτικών Εκλογών της 18ης Οκτωβρίου 1981*. Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Νικολακόπουλος, Η. 1989. *Εισαγωγή στη θεωρία και την πρακτική των εκλογικών συστημάτων*. Αθήνα και Κομοτηνή, Αντώνης Σάκκουλας.
- Penniman, H. R. (επιμ.) 1981. *Greece at the Polls. The National Elections of 1974 and 1977*. Washington και London, American Enterprise Institute.
- Seferiades, S. 1986. «Polarization and Non-proportionality: The Greek Party System in the Postwar Era», *Comparative Politics* 19:1, 69-93.
- Spourdalakis, M. 1988. *The Rise of the Greek Socialist Party*. London, Routledge.